

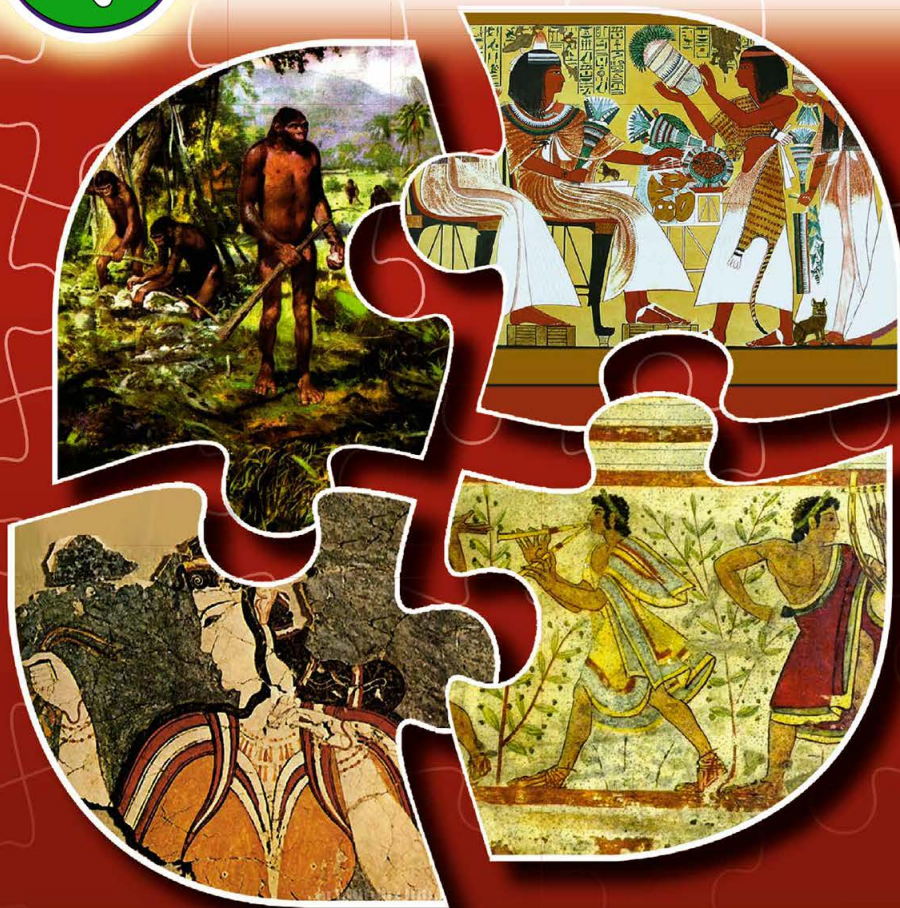

О.Г. Бандровський
В.С. Власов

Всесвітня історія. Історія України

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС

6

О.Г. Бандровський
В.С. Власов

Всесвітня історія. Історія України

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Київ
«Гене́за»
2019

ЗМІСТ

Як працювати з підручником	5
Вступ: історія як наука та шкільний предмет	6
§ 1. Лічба часу в історії стародавнього світу. <i>Практичне заняття 1</i>	9

Розділ 1. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 2–3. Початок історії. Виникнення людини та її розселення	12
§ 4. Зародження мистецтва та релігійних вірувань	19
§ 5. Заняття та спосіб життя первісних людей	23
§ 6. Суспільна організація та організація влади за первісних часів	30
§ 7. Трипільська культура на землях України	33
§ 8. Основні стоянки та пам'ятки первісних людей на території України. <i>Практичне заняття 2</i>	38

Розділ 2. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Давній Єгипет

§ 9. Виникнення та розвиток Єгипетської держави	42
§ 10. Міфи та релігія Давнього Єгипту. <i>Практичне заняття 3</i>	48
§ 11. Освіта, наукові знання, образотворче мистецтво та архітектура давніх єгиптян	52

Цивілізації Передньої та Центральної Азії

§ 12. Найдавніші держави Двोरіччя	56
§ 13. Фінікійські міста-держави. Ізраїльсько-іудейське царство	60
§ 14. Нововавилонська та Перська держави	65

Давні Індія та Китай

§ 15. Давня Індія	69
§ 16. Суспільне, релігійне та культурне життя Давньої Індії	74
§ 17. Давній Китай	76
§ 18. Суспільне та культурне життя давніх китайців	81
§ 19. Писемність, освіта та наукові знання в Давньому Китаї. <i>Практичне заняття 4</i>	85

Розділ 3. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Становлення Античної грецької цивілізації

§ 20. Природа та населення Давньої Греції.....	89
§ 21. Давньогрецька міфологія та релігія. <i>Практичне заняття 5</i>	93
§ 22. Мінойська палацова цивілізація	97
§ 23. Ахейська палацова цивілізація	102
§ 24. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера. Виникнення грецьких полісів	105
§ 25. Велика грецька колонізація.....	109
§ 26. Кіммерія та Скіфія	113
§ 27. Історичні джерела про скіфів. <i>Практичне заняття 6</i>	118
§ 28. Афіньська та Спартанська держави	120
§ 29. Побут і виховання спартанців. <i>Практичне заняття 7</i>	124

Антична грецька цивілізація класичної доби

§ 30. Греко-перські війни (500–449 рр. до н. е.)	127
§ 31. Розквіт афінської демократії	131
§ 32. Господарювання та повсякденне життя в Давній Греції	135
§ 33. Освіта, наука, виховання та сімейне життя в Давній Греції	140
§ 34. Мистецтво Давньої Греції. <i>Практичне заняття 8</i>	144
§ 35. Підкорення Греції Македонією	149

Доба еллінізму

§ 36. Утворення імперії Александра Македонського	153
§ 37. Елліністичні держави в 4–2 ст. до н. е. Культура еллінізму	158
§ 38. Суспільне, господарське та повсякденне життя в античних полісах на території України. <i>Практичне заняття 9</i>	163

ІСТОРІЯ ДАВНЬОГО РИМУ

Давній Рим за царської та республіканської доби

§ 39. Природні умови Італії та виникнення міста Рим.....	168
§ 40. Римська республіка 5 – середини 3 ст. до н. е.	173
§ 41. Римська республіка в 2 ст. до н. е.	177
§ 42. Релігія, сім'я, виховання й господарство давніх римлян	181
§ 43. Диктатура Гая Юлія Цезаря	186
§ 44. Історичний портрет Цезаря. <i>Практичне заняття 10</i>	190

Римська імперія

§ 45. Створення Римської імперії. Правління Октавіана Августа	193
§ 46. Місто Рим та повсякденне життя його мешканців	198
§ 47. Римська імперія в 3–4 ст.	204
§ 48. Виникнення християнства	208
§ 49. Культура Давнього Риму. <i>Практичне заняття 11</i>	213
§ 50. Початок Великого переселення народів та падіння Західної Римської імперії	219
§ 51. Суспільне та господарське життя і духовний світ давніх слов'ян. <i>Практичне заняття 12</i>	225

Як працювати з підручником

Дорогі шестикласники! Цей підручник допоможе вам опанувати історію стародавнього світу. Кожен параграф, який відповідає урокові, поділено на рубрики. Уроки радимо розпочинати з обговорення історичної пам'ятки, що не тільки яскраво свідчить про певні історичні реалії, а й має зв'язок із сучасністю. Навіть якщо ви опановуватимете матеріал самостійно, не оминайте вступного завдання: можливо, розглядаючи зображену пам'ятку, ви зробите для себе відкриття чи несподіваний висновок.

Основні історичні відомості подано в пунктах параграфа. Їхню назву сформульовано як запитання, біля якого побачите малюнок-символ:

Важливу історичну інформацію містять документи. Уважно опрацюйте ілюстративні матеріали, які виконують роль історичних джерел. У підручнику ілюстрації супроводжують завдання, проблемні запитання.

Майже в кожному параграфі підручника натрапите на хронологічну задачу, розв'язання якої потребуватиме від вас не лише історичних знань та вмінь, а й кмітливості. Співвіднести історичний час і простір допоможуть історичні карти, до яких також запропоновано завдання.

Які саме завдання виконувати і як, вам також підкаже підручник: до історичних текстів, уривків із джерел, фотодокументів та ілюстрацій запропоновано завдання, працювати над якими можна самостійно

або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи: – попрацюйте в парах; – попрацюйте в групах; – подискутуйте.

Завдання, виконувати які радимо в парах і групах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, зіставляти, аналізувати, робити висновки, обстоювати свою позицію.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись з учителем.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, поданих на берегах.

Оцінити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання

рубрики «Оцініть себе» .

А ще в підручнику є *практичні заняття*. Це такі уроки, на яких ви самостійно будете вивчати новий матеріал, удосконалюючи власні вміння та навички. Після опрацювання навчального матеріалу ви маєте усно чи письмово виконати три контрольних завдання – позначено

їх малюнком-символом .

Свої враження від прочитаного та почутого на уроці висловлюйте наприкінці кожного заняття: до цього вас спонукатимуть запитання, позначені малюнком .

Бажаємо успіхів! Автори

ВСТУП: ІСТОРІЯ ЯК НАУКА ТА ШКІЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ

Ви розгорнули підручник, за яким вивчатимете історію в шостому класі. Предмет «історія» не є новим у вашому шкільному розкладі. Торік ви довідалися, що **історія** – одна з найдавніших галузей знань. Це наука, що досліджує, яким було життя людства в минулому. Історики вивчають події від найдавніших часів до дня вчорашнього, прагнучи встановити, як і чому людське життя змінювалося.

На уроках у п'ятому класі ви дізналися про найважливіші події історії України, познайомилися з найвідомішими постатями, чії діяння вплинули на перебіг історичних подій у нашій країні. Отримали уявлення й про те, як саме історики довідуються про минувшину.

Пригадайте, про які події історії України ви дізналися торік. Розкажіть про одну-дві події, що справили на вас найсильніше враження, за планом: 1. *Що це за подія?* 2. *Коли й де вона відбулася?* 3. *Хто з історичних діячів є її учасником?* 4. *Яку роль відіграла ця подія в історії України?*

Пригадайте імена історичних діячів, про яких ви довідалися минулого навчального року. Які події історії України пов'язані з ними?

У п'ятому класі ви також довідалися про визначні культурні пам'ятки України. Роздивіться подані нижче ілюстрації та підготуйте розповідь про одну із зображених пам'яток за планом: 1. *Що це за пам'ятка?* 2. *Коли та ким її було створено?* 3. *Чим відома пам'ятка?*

1

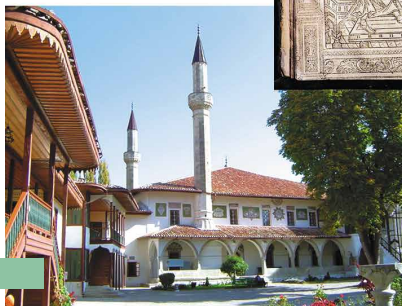
2

3

4

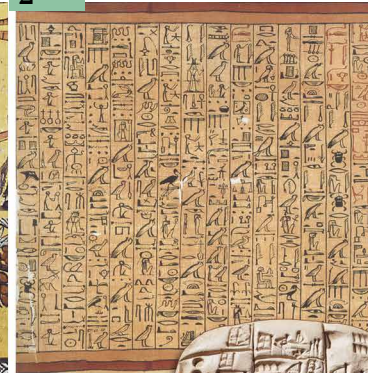
5

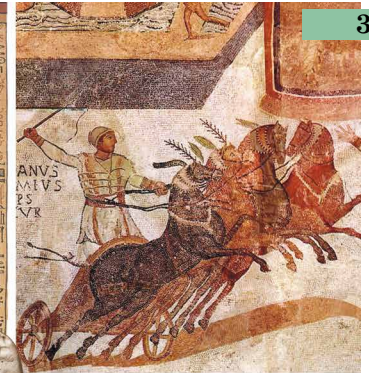
1

2

3

4

5

6

8

7

9

Пам'ятки – джерела з історії стародавнього світу.

Події, про які дізнаються історики із джерел, відбуваються в різний час. Тож історія розгортається в часі. Час можна порівняти з річкою, яка ніколи не спиняється і не повертається у зворотний бік. Недаремно мудреці минулого казали: «Час і течія річки не чекають людину». Щоб орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – періоди, або епохи.

Наведені в попередньому завданні пам'ятки висвітлюють факти, що відбулися від мільйона до кількох тисяч років тому. Ці факти досліджує **історія стародавнього світу** – галузь історії людства, або **всесвітньої історії**, яку ви будете опановувати цього року. У наступних класах ви вивчатимете *історію середніх віків, нову та новітню історію*.

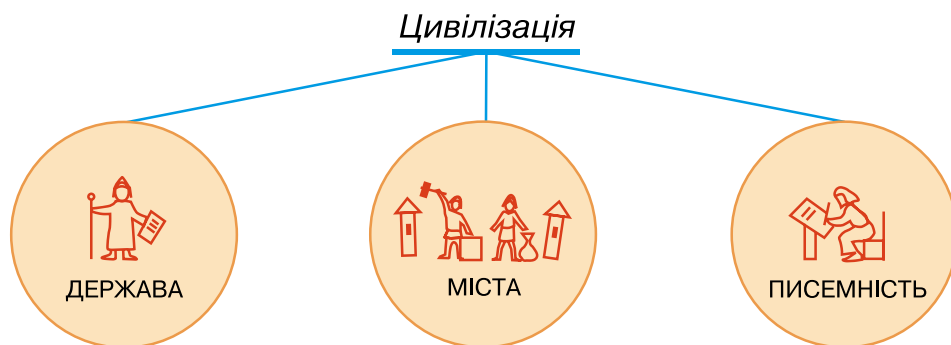
Вивчаючи матеріал перших тем, ви дізнаєтесь, який шлях долали народи, аж поки досягли рівня, коли виникла **держав**а.

Держава – спосіб управління суспільством

Проаналізувавши схему, сформулюйте, що таке держава.

Зверніть увагу: такий рівень розвитку суспільства, за якого постають *міста*, винаходять *писемність*, з'являється *держав*а, називають *цивілізацією*.

Тож на уроках історії стародавнього світу ви дізнаєтесь, як формувалося людське суспільство: як жили й чим займалися люди за найдавніших часів, як виникали перші держави і як розвивалися найдавніші цивілізації на земній кулі. Історія стародавнього світу охоплює проміжок часу від початку розвитку людства до 476 р. – року падіння Західної Римської імперії.

Перший розділ курсу присвячено найдавнішим часам історії людства. Період від появи перших пралюдей до виникнення міст, держав і появи писемності називають *первісною добою*, або *первісністю*. Наступні розділи присвячено історії *Давнього Сходу*, *Давньої Греції* та *Давнього Риму*. Отже, ви вивчатимете історію різних країн та народів – **всесвітню історію**. Та вже на перших уроках переконаєтеся, що історія нашої Батьківщини віддавна стала частиною всесвітньої історії.

Оцініть себе

1. Що таке історія? Які різновиди історичних джерел ви знаєте?
2. Які джерела використовують історики для розповіді про різні періоди історії стародавнього світу?
3. Що вивчає історія стародавнього світу? Які межі охоплює цей період всесвітньої історії?
4. Витлумачте поняття: *всесвітня історія*, *первісність*, *держав*а, *цивілізація*.

Що для вас є найцікавішим на уроках історії? Про факти та події якого періоду історії стародавнього світу вам доводилося чути або читати? Про що ви хотіли б дізнатися докладніше? Чи доводилося вам переглядати кінофільми про події стародавньої історії? Чи цікаві ці фільми? Як ви вважаєте, чому їх знімають?

§ 1. ЛІЧБА ЧАСУ В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

1. Які особливості лічби років *до нашої ери*, або *до Різдва Христового*?

З п'ятого класу ви вже знаєте, що, досліджуючи минувшину, учені-історики раз по раз відповідають на запитання: коли відбувалася та чи інша подія. Визначати точний час певної події, тобто її дату, допомагає **хронологія** – наука, що вивчає способи обчислення часу. Також ви пам'ятаєте, що відлік років від певної події називають **літочисленням (ерою)**.

В Україні, як і в більшості сучасних країн, користуються літочисленням від умовного року народження (Різдва) Ісуса Христа, життя якого поклало початок одній з найбільших світових релігій – християнству. Це літочислення називається християнським, або **нашою ерою**. Іноді його також називають *ною ерою*. *Наша ера*, або *ера від Різдва Христового*, зазвичай позначається скорочено – *н. е.*, або *від Р. Х.* Отже, ми живемо *в нашій ері*, або *в ері від Р. Х.* Про все, що сталося до першого року *н. е.*, кажуть, що це відбулося *до нашої ери* (скорочено *до н. е.*), або *до Різдва Христового* (скорочено *до Р. Х.*).

У літочисленні *до н. е.* так само користуємося століттями, тисячоліттями. Століття до *н. е.* – це так само сто років, проте порядок відліку змінюється, тобто *роки до н. е.* на лінії часу розташовуємо справа наліво, а *роки н. е.* – зліва направо. Наприклад, наступним за 33 р. до *н. е.* буде 32 р. до *н. е.*; 476 р. до *н. е.* – це перша половина 5 ст. до *н. е.*, а 476 р. *н. е.* – друга половина 5 ст. *н. е.* Для подій нашої ери можна не вказувати скорочення «*н. е.*» на письмі та опускали слова «нашої ери» під час усної відповіді.

Відмінність лічби років *до н. е.* від *н. е.* полягає в тому, що початкові роки – це роки з нулями, а кінцеві – роки на 1. Так, друге століття починається в 200-му році, а закінчується в 101-му році. Відповідно перше століття до нашої ери починається в 100-му році й закінчується в 1 році. Отже, початкові роки століть до *н. е.* – це 1900... 400, 300, 200, а роки 1801... 301, 201, 101 – це останні роки століть.

Звертаємо увагу, що в історичній науці тисячоліття й століття час-то позначають римськими цифрами.

Позначення арабськими цифрами

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20

Позначення римськими цифрами

I II III IV V VI VII VIII IX X XV XX

Скориставшись таблицею, у якій проілюстровано відповідність років століттям н. е. та до н. е., виконайте завдання: 1. У якому році починається 19 ст.? 2. Назвіть будь-який рік 14 ст. до н. е. 3. До якого століття належить 1792 р. до н. е.? 4. Назвіть, у якому році починається 15 ст. до н. е. 5. Який рік є останнім у 16 ст. до н. е.? 6. Назвіть будь-який рік, що належить до кінця 8 ст. до н. е.

1–100 pp.	801–900 pp.	901–1000 pp.	1001–1100 pp.	1101–1200 pp.	1201–1300 pp.	1901–2000 pp.
1 ст.	9 ст.	10 ст.	11 ст.	12 ст.	13 ст.	20 ст.
2100–2001 pp. до н. е.	2000–1901 pp. до н. е.	1900–1801 pp. до н. е.	1100–1001 pp. до н. е.	1000–901 pp. до н. е.	900–801 pp. до н. е.	100–1 pp. до н. е.
21 ст. до н. е.	20 ст. до н. е.	19 ст. до н. е.	11 ст. до н. е.	10 ст. до н. е.	9 ст. до н. е.	1 ст. до н. е.

Працюймо самостійно. Завдання 1.

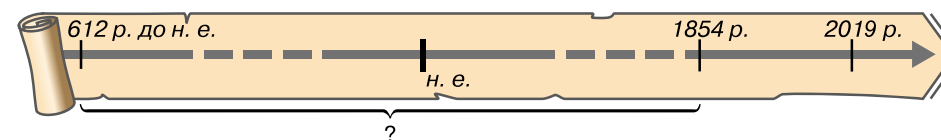
1. Який рік передував 476 р. до н. е., який рік є наступним за 476 р. до н. е.?
2. До якого століття та якої його половини належить 753 р. до н. е.?
3. До якого тисячоліття належить 753 р. до н. е.?

2. Як обчислювати тривалість подій з переходом через еру?

У розрахунках інтервалу часу між двома подіями, одна з яких відбулася до н. е., а друга – у н. е., часто трапляються помилки. Наприклад, 1937 р. в Італії та Німеччині урочисто святкували 2000-ліття першого імператора Римської імперії Октавіана Августа (він народився в 63 р. до н. е.), хоч насправді це вшанування мало відбутися в 1938 р. Так вийшло тому, що не всі знають, що в хронології немає «нульового» року. Тож 1 р. до н. е. безпосередньо прилягає до 1 р. н. е., а число років до н. е. зростає в міру віддалення в минуле, однак місяці, числа в них і дні тижня рахуються так само, як і в роках н. е. Отже, межа між 1 р. до н. е. і 1 р. н. е. – «мить», що розділяє 31 грудня 1 р. до н. е. і 1 січня 1 р. н. е.

Відсутність «нульового року» означає, що, наприклад, Август, народившись у 63 р. до н. е., до 1 р. н. е. прожив 62 роки (а не 63). Тож щоб дізнатися, скільки років прожив Октавіан Август (а помер він у 14 році), до 63 – року народження – додаємо 14 років і віднімаємо 1 рік. Октавіан Август прожив $(63 + 14 - 1) = 76$ років.

Розв'яжіть хронологічну задачу, скориставшись лінією часу.
У 612 р. до н. е. згорів палац царя однієї з держав Давнього Сходу. Проте «книжки» з його бібліотеки збереглися, оскільки були глиняними. Скільки років пролежали недоторканими книжки з бібліотеки царя, якщо залишки палацу було розкопано 1854 р.?

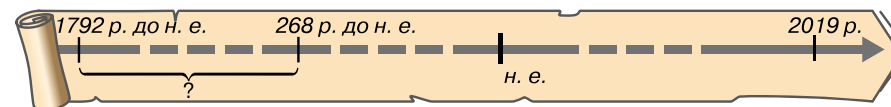

3. Як використовувати лінію часу для розв'язування хронологічних задач?

Про те, як розв'язувати хронологічні задачі з лінією часу, ви дізналися торік: 1. Накресліть «лінію часу» – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років. 2. Посередині лінії поставте чітку риску, яка відокремлює час до н. е. від н. е., а наприкінці – стрілочку, що символізує рух часу. 3. Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо. 4. Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром. 5. На лінії часу запишіть умову задачі. 6. Поряд з лінією виконайте обчислення та запишіть стисло відповідь до завдання.

Розгляньте приклад.

Вавилонський цар Хаммурапі почав керувати державою в 1792 р. до н. е., а індійський цар Ашока – у 268 р. до н. е. Хто із царів почав царювати раніше й скільки років минуло між двома подіями?

Скориставшись зразком, поясніть, як розв'язувати наведену задачу з лінією часу.

Працюймо самостійно. Завдання 2. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Цар Хаммурапі царював 42 роки. У якому році закінчилося його правління, якщо воно розпочалося в 1792 р. до н. е.?

Завдання 3. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати й розв'яжіть хронологічну задачу.

Вавилон був узятий персами 539 р. до н. е. Скільки років минуло від цієї події?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Навіщо історикам уміти обчислювати час? Як, на вашу думку, учені встановлюють дати подій, що відбулися до н. е.? Чи знаєте ви, як визначають вік найдавніших пам'яток, пов'язаних із життєдіяльністю перших людей?

Розділ 1

ПЕРВІСНІ
СПІЛЬНОТИ.
АРХЕОЛОГІЧНІ
КУЛЬТУРИ

Історія нашої планети Земля сягає дуже-дуже давніх часів. А от історія людства порівняно з нею «молода». Проте вчені досі не дійшли єдиного висновку з приводу того, як і коли з'явилися перші люди. Найдавніший період історії людства від появи пралюдей до виникнення міст, держав і появи писемності називають *первісністю*, або *первісною добою*.

Кілька сотень тисяч років людство вдосконалювало знаряддя та прийоми мисливства, рибальства й збиральництва, перш ніж перейти до нових форм діяльності – землеробства й скотарства. І тоді людина ніби народилася вдруге, бо сповнилася нової суті. Люди навчилися ткати, виготовляти одяг, посуд, металеві знаряддя, будувати житло. Поступово виникли міста, у яких розвивалися ремесло й торгівля. Люди винайшли писемність. Суспільство дедалі більше розшаровувалося. Згодом утворюються держави.

§ 2–3. ПОЧАТОК ІСТОРІЇ. ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ
ТА ЇЇ РОЗСЕЛЕННЯ

- Роздивіться, як художник проілюстрував божественну теорію походження життя на Землі.
- Із поданих нижче уривків з Біблії доберіть коментар до кожного малюнка.
- На які запитання, на вашу думку, прагнуть знайти відповіді вчені-історики?
- Як згадана теорія пояснює створення світу й людини?

■ На початку Бог створив небо та землю... І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло. І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. І був вечір, і був ранок, день перший. ■ І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води... І назвав Бог твердь: Небо. І був вечір, і був ранок, день другий. ■ І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море. І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі... день третій. ■ І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою... І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх... день шостий.

1. Як різні теорії пояснюють походження життя й у чому суть еволюційної теорії?

Уся історія людства пов'язана з планетою Земля. Вік нашої планети – понад 4,5 млрд років. Проте тривалий час на Землі не було ознак життя. Коли й унаслідок яких змін воно виникло? Скільки часу триває історія людства? На ці та багато інших запитань люди прагнули знайти відповідь у кожному епоху. За давніх часів створювали міфи й легенди про появу рік, морів, гір, походження тварин та рослин, засновників племен і народів. Сучасна наука спирається на конкретні факти з прадавньої історії людства, але археологічних знахідок від найдавніших часів не так і багато, окрім того, кожна нова знахідка тільки додає запитань. Адже ніхто не знає та навряд чи колись дізнається, де й коли народився, приміром, перший художник. Саме тому ніколи не втратить свого символічного значення оповідь із Книги Книг: «І створив Господь людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у неї – і стала людина живою душею», яка є втіленням *божественної теорії походження людського життя*.

Накопичені факти прадавньої історії людства вчені прагнуть пояснити, спираючись на *еволюційну теорію*. Її суть полягає в тому, що життя виникло на нашій планеті близько 3,8 млрд років тому з появою істот, що жили в морі. Ці істоти поступово розвивалися. З'явилися рослини й тварини. Серед тварин, які населяли суходіл, з'явилися істоти, яких учені називають приматами. Близько 40 млн років тому виникли більш високоорганізовані примати, яких називають мавпами. Припускають, що саме від них

Еволюція – поступова зміна форм живих організмів, здебільшого (але не завжди) у бік удосконалення. Складний, тривалий, незворотний шлях розвитку живої природи.

розпочався шлях формування людини. Однак до сьогодні немає точної відповіді на запитання, як саме, де й коли виникла людина.

Окрім згаданих у тексті, існує ще й космічна теорія походження людини. Чи доводилося вам про неї чути? Як ви думаєте, чому досі остаточно ані підтверджено, ані спростовано жодну з теорій походження життя?

2. Кого вважають найдавнішими людиноподібними істотами?

Найбагатший матеріал для вивчення істот, яких називають *пра-людьми*, виявлено в Африці. Археологічні знахідки засвідчують появу там понад 4 млн років тому істот, названих **австралопітеками**, – мавп, які мали риси, що зближували їх з людиною. Це були наземні істоти, які могли пересуватися на задніх кінцівках. Вони мали більший, ніж у мавп, об'єм мозку й більше, ніж у мавп, відношення маси мозку до маси всього тіла. Крім того, у цих істот помітне протиставлення великого пальця руки іншим.

Учені припускають, що в середовищі австралопітеків **2,5 млн років тому** виникла нова, досконаліша істота. Оскільки вона використовувала найпростіші штучні, тобто виготовлені, знаряддя праці, її назвали **гомо габіліс** (з латини – *людина вміла*). Саме цю істоту вважають першою пралюдиною. Кістки найдавнішої «людини вмілої» та виготовлені нею знаряддя праці з гальки знайшов Льюїс Лікі 1960 р. в ущелині Олдувей у Східній Африці. Пралюдям були властиві лише окремі риси, що споріднювали їх з людьми. Між власне людиною й цими істотами пролягала прірва в мільйони років, від людей вони відрізнялися будовою тіла й способом життя.

Приблизно 1,7 млн років тому в Африці з'явився новий різновид пралюдини – **пітекантроп**. Пітекантроп, або мавполюдина, був кремезною, невисокою на зріст істотою, що впевнено пересувалася на двох ногах, – власне, тому пітекантропа ще називають «**людиною з прямою ходою**». Пітекантропи були дуже подібні до своїх попередників. Проте ці істоти мали розвиненіший мозок. На відміну від «людини вмілої», представники якої мешкали здебільшого в Африці, пітекантропи заселили істотну частину Європи та Азії. Уперше рештки цих істот знайшов Ежен Дюбуа в 1891 р. на острові Ява в Індонезії.

1. Роздивіться ілюстрації. Чи схожі істоти, зображені на малюнку, на сучасну людину? 2. Які відмінності одразу впадають в око? (Зверніть увагу на шкіру, лоб, надбрівні дуги, щелепи).

1

2

1. Австралопітек африканський.
2. Пітекантроп. Реконструкції
3. Буріана.

Чому, прагнучи вибудувати ланцюжок предків людини, учені порівнюють не тільки об'єм мозку та відношення маси мозку до маси всього тіла, а й будову черепа (надбрівні дуги, нижня щелепа) та руки (протиставлення великого пальця іншим)? Як ви думаєте, чи мали людиноподібні істоти дар мови?

Період, коли основним матеріалом для виготовлення знарядь праці був камінь, називають **кам'яним віком**. Тривав він дуже довго. Тому історики поділяють його на періоди: **палеоліт** (давній кам'яний вік), **мезоліт** (середній кам'яний вік) та **неоліт** (новий кам'яний вік). Відповідно до відмінностей у знаряддях праці **палеоліт** поділяють на два періоди: **ранній**, що тривав приблизно від 2,5 млн до 40–35 тис. років тому, та **пізній**, який у Європі припадає на час від 40–35 тис. до 10 тис. років тому. У різних регіонах хронологічні межі кам'яного віку не однакові. Так, на території України палеоліт тривав від 1 млн до 10 тис. років тому.

Найдавніше знаряддя праці.

3. Що відомо про перших мешканців Європи?

Археологічні знахідки свідчать, що першими мешканцями Європи були пітекантропи. На території України вони вперше з'явилися близько 1 млн років тому. Найдавнішою пам'яткою є стоянка біля с. Королевого в Закарпатті. На лівому березі Тиси археологи виявили унікальні археологічні знахідки: численні кам'яні знаряддя праці – оббиті гальки, ручні рубила, гостроконечники, скребла, вістря рогатин, ножі. Не всі вони пролежали в землі мільйон років, хоча вік кожної пам'ятки дуже поважний. Кожній з них відповідає свій культурний шар.

Знаряддя праці пітекантропи виготовляли з каменів, оббиваючи їх до потрібної форми. Крім кам'яних, очевидно, використовували й дерев'яні знаряддя – приміром, списи, загострені на кінці способом обпалення над вогнищем. Основним знаряддям пітекантропів було ручне рубило.

Пітекантропи приходили на територію України через Балкани й Центральну Європу. Можливо, вони просувалися й іншими шляхами – через Кавказ та зі Західної Європи. Напрямки руху груп пралюдей визначають за археологічними знахідками: рештки одного періоду знаходять у різних частинах світу. Дослідники, наприклад, подібними вважають знахідки з Королевого на Закарпатті й гроту Валлоне на середземноморському узбережжі Франції.

Роздивившись ілюстрацію, припустіть, що могли робити пітекантропи за допомогою цього знаряддя.

Стоянка – неукріплене поселення для проживання за доби кам'яного віку.

Культурний шар – шар ґрунту, у якому виявлено сліди життєдіяльності людини.

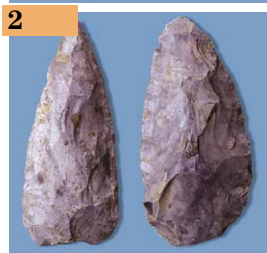
Ручне рубило, виготовлене близько 1 млн років тому.

4. Хто такі неандертальці?

Справжнім випробуванням для пралюдей стала зміна природних умов унаслідок наступу холоду з півночі – приблизно 200–125 тис. років тому. Утворилися льодовики – величезні масиви криги та снігу, які поступово сповзали з півночі на південь. Крига й сніг укрили більшу частину Європи (на території України межа льодовика проходила вздовж лінії Дніпро–Львів). Вимерли або відійшли на південь ті тварини, на яких полювали пітекантропи. Їх замінили нові – мамонт, печерний ведмідь, волохатий носоріг та інші. Змінилася й пралюдина. Тепер це була кремезна, міцна, спритна й витривала істота, головним заняттям якої стало полювання.

Викопні рештки цієї пралюдини вперше знайдено 1856 р. в долині річки Неандер – однієї з приток Рейну (Німеччина). Звідси походить умовна назва *неандертальці*. Неандертальці жили приблизно 150–28 тис. років тому. Вони навчилися виготовляти понад 60 різновидів кам'яних знарядь. Найпоширенішими з них були гостроконечники (зовні схожі на рубила, але менші, рівніші й більш зручні) та скребла (з широким робочим краєм). Гостроконечники правили за вістря до списів, скребла – за ножі. Під час археологічних досліджень виявлено понад 500 стоянок неандертальців, більш ніж 100 фрагментів кістяків цих істот та велику кількість знарядь праці. Кістки неандертальців, крім Європи, знайдено в Узбекистані, на Далекому Сході, у Північній Африці.

1. Скребло.
2. Гостроконечники крем'яні. 40 тис. років тому.

На території України виявлено чимало стоянок неандертальців. Найвідомішою є стоянка в Киїк-Кобі, що в Криму, де знайдено кістки найдавнішої людиноподібної істоти на території України. Ідеться про кістяк жінки віком 35 років. В іншій ямі розкопали кістяк немовляти. Ці знахідки дають підстави припускати, що неандертальці піклувалися про померлих, ховали їх за певним ритуалом, що свідчить про зародження віри в потойбічне життя, обожнення сил природи.

Утім археологічні знахідки засвідчують не лише паростки духовності, а й дикість і жорстокість неандертальців.

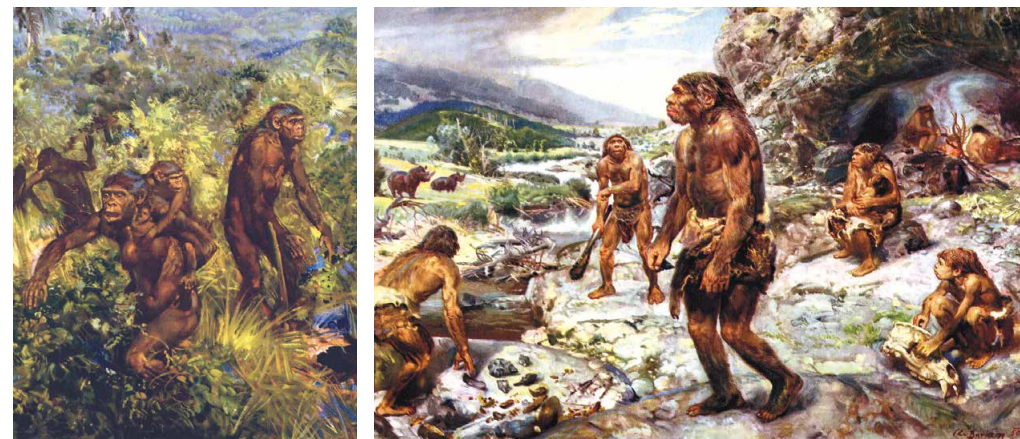
Та чи не найзагадковішою таємницею є зникнення неандертальців та поява сучасних людей. Річ у тім, що й ті і ті 40–35 тис. років тому співіснували на Європейському континенті, конкуруючи між собою. Незабаром неандертальці безслідно зникли. Тож більшість учених вважає неандертальців тупиковою гілкою, не пов'язаною з виникненням власне людини.

У чому, по-вашому, цінність археологічних знахідок, пов'язаних із життям предків людини? Чому таких знахідок небагато?

Роздивіться ілюстрації. На якій з них зображено пітекантропа, а на якій – неандертальця? Свою думку обґрунтуйте.

Пітекантропи та неандертальці. Реконструкція З. Буріана.

Висловіть власне припущення про те, чому зникли неандертальці.

5. Кого називають «людиною розумною»?

Життєдіяльність пітекантропів та неандертальців вважають передісторією людства. Початок історії пов'язують з появою людини розумної (латинською мовою – гомо сапієнс), яка, власне, й була першою справжньою людиною, бо, крім вправних рук і досконалої будови, мала мову й тонку душевну організацію. Недарма, за Біблією, людина стала людиною, коли Бог вдихнув у неї душу.

У Африці виявлено рештки людей сучасного типу, вік яких перевищує 100 тис. років. Звідти, як вважають учені, перші люди розселилися на інші континенти. Зокрема, у Європі «людина розумна» з'явилася 40–35 тис. років тому. Археологічні матеріали свідчать про неспинне зростання населення на території України за тих часів. Наша земля – одна з найбагатших на пам'ятки кам'яного віку країн Європи. Саме через Україну відбувалося заселення східної частини Європейського континенту.

Уперше рештки «людини розумної» виявили в місцевості Кро-Маньйон (Франція). Звідси походить наукова назва **кроманьйонська людина**, або **кроманьйонець**.

Кроманьйонці мали, порівняно з неандертальцями, тендітнішу статуру й меншу фізичну силу, але більший об'єм мозку. Середній зріст людини становив 172 см. Обличчя кроманьйонців не відрізнялися від обличчя сучасних людей.

Добу, яка почалася 40–35 тис. років тому з появою в Європі людей сучасного типу й закінчилася 10 тис. років тому з кінцем льодовикового періоду, називають **пізнім палеолітом**.

«Людина розумна» користувалася скребачками для оброблення шкіри, різцями для роботи з кісткою, вістрями списів різного розміру, ножами тощо. Кроманьйонці виготовляли багато знарядь з кісток тварин. Це голки, шила, наконечники списів, гарпуни, а також різноманітні прикраси та інші речі: браслети, намиста, статуетки, ударні палиці. За тих часів з'явилися вироби, у яких поєднано різні матеріали: камінь і дерево, камінь і кістку, кістку й дерево. Кістку або ріг використовували як оправу для невеличких гострих крем'яних пластинок, які вставляли в пази й закріплювали смолою. Такий спис був дуже гострим. Крім того, завжди можна було замінити загублений крем'яний наконечник.

1. Розкажіть про зовнішній вигляд, одяг «кроманьйонського старого».
2. Чим зовнішній вигляд «людини розумної» відрізнявся від того, як виглядали пітекантропи та неандертальці?
3. Які деталі картини свідчать про заняття кроманьйонців?

1

1. Гарпуни, голка, наконечники списів та леза ножів. 20–18 тис. років тому.

2. «Кроманьйонський старий».

Реконструкцію зроблено на основі п'яти скелетів, знайдених у 1886 р. в місцевості Кро-Маньйон.

2

Назвіть щонайменше п'ять рис, на підставі яких саме кроманьйонця вважають першою людиною.

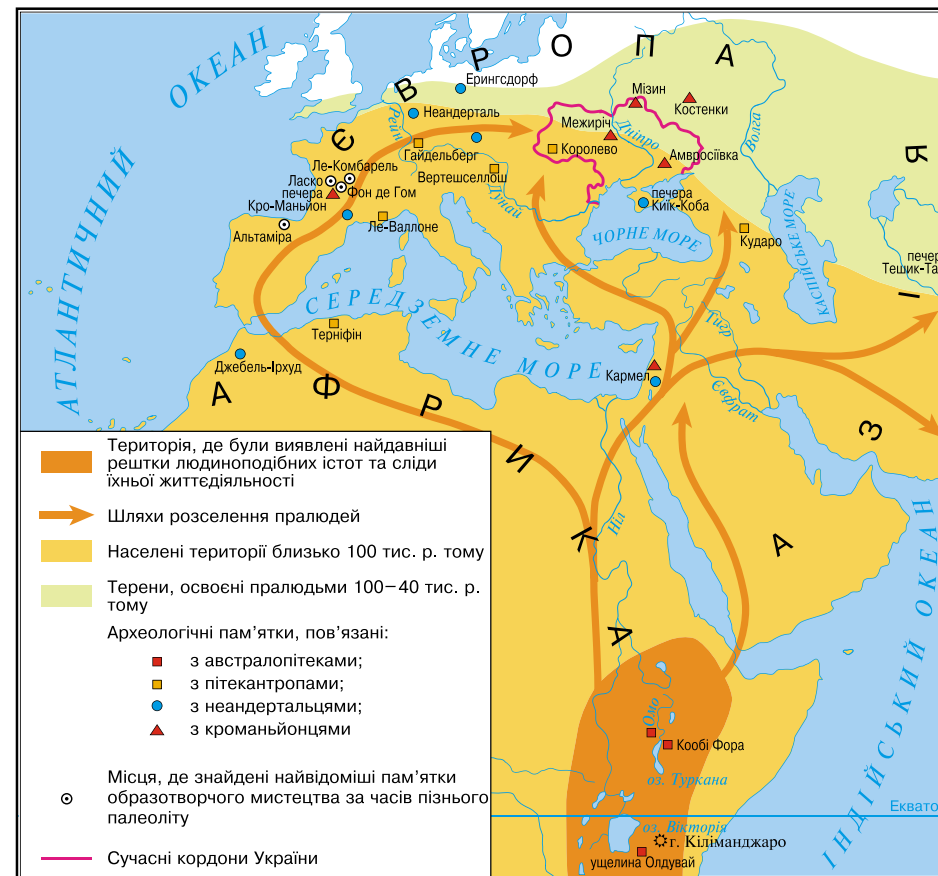

Роздивіться карту на с. 19. 1. Знайдіть території, де було виявлено рештки людиноподібних істот та сліди їхньої життєдіяльності. Який висновок можна зробити про розселення пралюдей на земній кулі? 2. Якими шляхами пралюди заселяли Європу та Азію? Де було знайдено стоянки пітекантропів, неандертальців та кроманьйонців у Європі, зокрема в Україні?

Оцініть себе

1. Де було знайдено рештки пралюдей, стоянки неандертальців та кроманьйонців? Якими були напрямки їх розселення?
- 2–3. Що спільного та відмінного між австралопітеком, пітекантропом, неандертальцем та кроманьйонцем?
4. Витлумачте поняття: *кам'яний вік*, *культурний шар*, *ручне рубило*, «людина вімила», «людина розумна».

Найдавніші часи образно називають «дитинством людства». Обґрунтуйте або спростуйте доречність такого вислову. Поміркуйте, чому до сьогодні серед учених немає одностайної думки про виникнення життя на нашій планеті та про походження людини.

§ 4. ЗАРОДЖЕННЯ МИСТЕЦТВА ТА РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

- Роздивіться ілюстрації. Як ви думаєте, коли людина почала зображувати тварин?
- Як подані пам'ятки характеризують своїх творців?
- Чому багато насельних малюнків було створено у важкодоступних печерах?

1

1. Великий чорний бик із печери Ласко у Франції.

2

2. Лань із печери Альтаміра в Іспанії.

1. Які знання та вміння стали надбанням давнього кам'яного віку?

Тривалий час учені вважали, що люди за найдавніших часів не мали жодних наукових знань і цілковито залежали від природи. Але нові знахідки археологів доводять, що це не зовсім так.

Життєво необхідними для людей тих часів були математичні знання. Мисливцям треба було вміти рахувати впольованих тварин, рибалкам – ділити між собою виловлену рибу. Для лічби вони використовували палички, камінці й, нарешті, вузлики.

Люди тих часів мали знання з біології та медицини. Вони вміли пускати кров, зашивати рани, знали лікувальні властивості рослин, вміли приймати пологи, лікувати переломи. Ті, хто знався на хворобах та способах їх лікування, передавали секрети цілительства своїм нащадкам. Переселяючись на нові землі, люди навчилися складати найпростіші карти місцевості, які допомагали мисливцям та мандрівникам. За доби пізнього палеоліту з'явилися перші календарі.

1. Яке, по-вашому, місце в колективі первісних людей належало носіям згаданих у тексті знань та вмінь? 2. Учені, які досліджують особливості розвитку суспільства, переконані, що нерівність виникла разом із людиною. Поміркуйте, чому?

2. Як виникло мистецтво?

Мистецтво – творче відображення, відтворення дійсності в художніх образах.

За доби пізнього палеоліту люди передавали красу навколишнього світу в малюнках, скульптурі, різьбленні по кістці, дереву, каменю. Саме тоді з'явилися оздоблені вжиткові речі, прикраси (намиста, браслети). Так, на численних стоянках в Україні знайдено прикраси, виготовлені з каменю, морських черепашок, бивнів мамонтів. Вражають вишуканістю, зокрема, браслети з Мізинської стоянки на Чернігівщині. На підставі подібних знахідок учені твердять, що в кроманьйонську добу зародилося мистецтво.

1

1. Браслети з бивня мамонта з Мізинської стоянки.

2. Уламок кістки, знайдений у гроті Лорте. Франція.

На малюнку зображено, як гурт оленів перепливає річку. На краю уламка видно задні ноги оленя, що тікає, за ним іде другий, а позаду зображено великого оленя, що повернув голову назад, начебто він кличе когось. Біля ніг оленів намальовано риб.

2

Найдавніші малюнки розміщені здебільшого в печерах на висоті 1,5–2 м. Вони розташовані не лише на стінах, а й на стелі. Більшість картин – це зображення звірів та сцен полювання. Вражають уміння найдавніших художників передавати рух, їхню спостережливість, фантазія. Так, у печері Ле-Комбателі, що у Франції, знайдено близько 300 зображень мамонтів, бізонів, оленів, коней, ведмедів. Неповдалі, у печері Фом де Гом, археологи відкрили цілу «картинну галерею» – 40 малюнків диких коней, 23 зображення мамонтів, 17 – оленів. «Картинна галерея» в печері Альтаміра (Іспанія), створена 15–12 тис. років тому, простягається більше ніж на 280 м і складається з безлічі просторих залів.

Учені встановили, що давні художники малювали або пальцем, умочуючи його в природні барвники, або паличкою, продряпуючи зображення по глині. Іноді контури малюнка оббивали на стіні печери кам'яним рубилом.

Висловте припущення, навіщо первісні люди створювали згадані в тексті зображення, різьблення тощо.

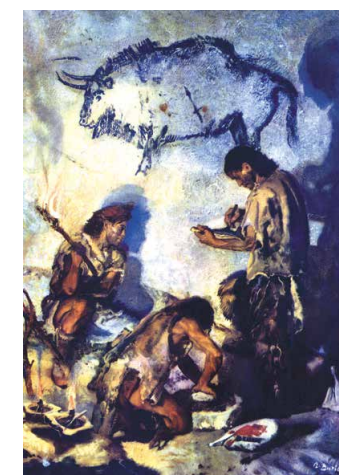

Роздивіться відомий наскельний розпис із печери Альтаміра (Іспанія).

1. Чи зміг 15–12 тис. років тому художник передати в образі великої тварини її міць та силу? Як саме? 2. Які власні відчуття, на вашу думку, він утілює? 3. Чи подобається вам кольорова гама малюнка? Скільки, по-вашому, тут відтінків? (Зауважте, що художник використовував лише дві фарби, виготовлені з мінералів, – червоно-коричневу та чорну).

1. Що зображено на ілюстраціях? 2. Що повинен був знати художник-дослідник, щоб створити таку реконструкцію минулого? 3. Чому перші художники зображували здебільшого тварин? Чому на цих малюнках тварини вражені списами та стрілами?

Перші художники. Художні реконструкції З. Буріана.

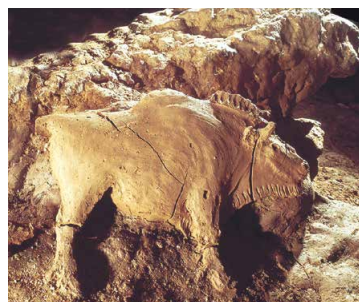
Скориставшись картою на с. 19, з'ясуйте місця найвидатніших пам'яток живопису кам'яного віку. У якій частині Європи вони розташовані? Чому?

3. Що таке релігія? Якими були найдавніші релігійні вірування?

Слово **релігія** в перекладі з латини означає «святість, благочестя, предмет поклоніння». У основі релігії лежить віра в існування надприродних, божественних сил, які створили світ і людину.

Явища, які позначають словом «релігія», сягають кроманьйонських часів. Кроманьйонці вірили, що незвичної форми камені, скелі, дерева, інші витвори природи та людських рук можуть бути наділені надзвичайними властивостями. Люди вважали, що, задобривши ці предмети, можна, приміром, забезпечити собі успішне полювання або риболовлю. Учені називають такі уявлення **фетишизмом**.

Фігурка бізонів із печери Тюк д'Одюбер. Франція.

Утілювалися згадані уявлення в певних діях – мисливських ритуалах. Так, у печері Тюк д'Одюбер (Франція) виявлено дві глиняні фігурки бізонів, навколо яких збереглися відбитки босих ніг. Учені припускають, що в цих печерах мисливці влаштовували магичні танці та заклинання, щоб зачаклувати тварину.

Під час ритуальних дій досвідчені мисливці передавали молоді навички полювання, розповідали про особливості поведінки тварин.

Деякі мисливці, які полювали на певного звіра (наприклад, ведмедя, носорога, оленя), пов'язували своє життя з цією твариною так тісно, що навіть вважали, що походять від неї. Так складалася віра в походження від предка-тварини – **тотемізм**.

Часів давнього кам'яного віку сягає зародження традицій вшановувати родючість, утіленням чого є фігурки жінок.

Стародавні люди вірили в **потойбічне життя**, яке починається після смерті. Небіжчикові в могилу клали зброю, їжу та прикраси, бо вважали, що ці речі стануть йому в пригоді у світі мертвих. Так виник **культ предків** – поклоніння та вшанування пам'яті померлих родичів.

Із найдавніших часів люди вірили, що грізні сили природи здатні впокоровати чаклуни та шамани. Віру в здатність окремих людей впливати на сили природи та на інших людей називають **магією**.

У побуті наших далеких предків існувала ціла низка заборон і правил, які регулювали їхнє життя. Ці заборони називають **табу**. Табу, наприклад, забороняло полювати в певний час, брати шлюб із близькими родичами тощо.

1. Роздивіться ілюстрацію. Які історичні відомості втілив художник?

2. Навіщо, на вашу думку, померлому робили ложе, клали небіжчика в позу сплячого, прикрашали його одяг, клали поряд їжу, зброю, бивні мамонта, покривали шаром червоної вохри*; укривали зверху або лопаткою мамонта, або камінням? 3. Про які вірування первісних людей свідчить картина?

* **Вохра** – природна мінеральна фарба жовтого, червоного чи коричневого кольорів різних відтінків.

Поховання мисливця на мамонтів.
Художня реконструкція
З. Буріана.

Оцініть себе

1. Яких часів сягають найдавніші твори мистецтва? Де знайдено найвідоміші з них?

2. Витлумачте поняття та терміни: *мистецтво, релігія, фетишизм, тотемізм, магія*.

3. Виникнення яких видів мистецтва пов'язують із життям первісних людей?

4. За якими знахідками вчені дізнаються, що за пізнього палеоліту людям були притаманні певні релігійні уявлення? Наведіть приклади найдавніших вірувань людей.

Що вас вразило в найдавніших пам'ятках? Чи про всі вияви творчості первісних людей ми знаємо? Чому? Які види мистецтва, на вашу думку, зародилися за первісної доби?

§ 5. ЗАНЯТТЯ ТА СПОСІБ ЖИТТЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

● Роздивіться ілюстрації. Про які заняття людей свідчать художні реконструкції? Які знаряддя праці використовують зображені на картинах люди? ● Чи відрізняються заняття й спосіб життя людей на картинах? Чим саме? ● Спробуйте витлумачити поняття *привласнювальні* та *відтворювальні* форми господарювання людей.

Заняття первісних людей.
Художня реконструкція
З. Буріана.

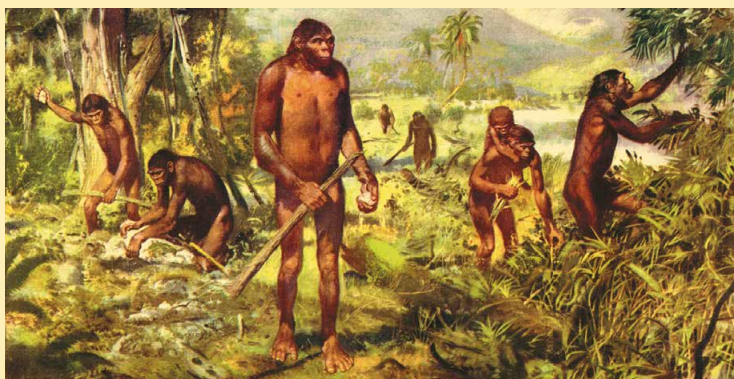
1. Що визначало спосіб життя пралюдей та перших людей за палеоліту?

Для палеоліту характерне панування *привласнювальних форм господарства* – мисливства, збиральництва, згодом рибальства.

Пітекантропи постійно пересувалися в пошуках їжі, зупиняючись на більш-менш тривалий час у місцях, багатих на здобич. Давні мешканці теперішніх європейських земель жилися плодами, пагонами, корінцями теплолюбних рослин, яких тоді було багато. Вживали пітекантропи також м'ясо. Археологічні знахідки свідчать, що вони полювали на оленів, антилоп, коней і навіть слонів. Пітекантропи використовували вогонь, хоча й не вміли добувати його.

1. Роздивіться ілюстрацію. Чим зайняті пітекантропи? 2. Які знаряддя вони використовують?

Пітекантропи. Художня реконструкція З. Буріана.

Неандертальці через зміну довкілля були змушені пристосовуватися до нових умов життя. Вони навчилися самі добувати вогонь, застосовувати ловчі ями, заганяти табуни коней, стада биків і оленів у болота

та інші природні пастки, влаштовувати засідки. Кістки тварин використовували як будівельний матеріал. Зі шкур виготовляли одяг.

1. Роздивіться ілюстрацію. Чим зайняті неандертальці? 2. Які знаряддя вони використовують?

Неандертальці. Художня реконструкція З. Буріана.

Люди сучасного типу, розселившись у Європі, Азії, Америці та Австралії, полювали на мамонтів, волохатих носорогів чи велетенських кенгуру, які після завершення льодовикового періоду вимерли.

На північних територіях України розпросторився прильодовиковий лісостеп, де жили мамонти. На півдні лежали безкраї холодні степи з численними стадами бізонів. У долинах річок, уздовж яких мешкали тварини, громади мисливців облаштовували свої поселення. Неподалік поселення чекали на мамонтів, які восени переходили в південніші райони. Полювали за допомогою списів, влаштовуючи для тварин пастки-ями.

Мисливці на бізонів, полюючи, здобували не тільки їжу, а й матеріал для одягу, взуття й покриття жител (шкура) та для виготовлення знарядь (кістки). Із рогів робили посуд, зі смужок шкіри та шерсті плели мотузки.

1. Роздивіться ілюстрацію. Де мисливці влаштовували засідку на тварину? Чи було таке полювання безпечним? Чому? 2. Поміркуйте, за якими знахідками вчені дізнаються, що основним заняттям кроманьйонців було мисливство. 3. Що визначало спосіб життя кроманьйонців?

Полювання на мамонтів. Художня реконструкція З. Буріана.

Чому, знімаючи фантастичні фільми про життя первісних людей, кінематографісти орієнтуються на уявлення про спосіб життя кроманьйонців?

2. Як змінилося життя людей за мезоліту?

Близько 10 тис. років тому завершився льодовиковий період, саме тоді в Європі встановився клімат, подібний до сучасного. Подібним до сучасного став і тваринний світ. У соснових та березових лісах оселилися лосі, благородні олені, тури, дикі кабани. Полювання перетворилося на копітку й марудну справу: годинами, а часом і днями мисливцеві доводилося вистежувати здобич, проте впольованого м'яса вистачало ненадовго. Від голодної смерті лісових мисливців часто густо рятували їстівні ягоди та гриби.

Із кінцем льодовикового періоду пов'язують початок нової доби за археологічною періодизацією – **мезоліту**. На землях України ця доба тривала від 10 тис. років тому до 7 тис. років тому.

У післяльодовиковий період змінилися не тільки способи полювання, а й мисливське знаряддя. Було винайдено лук і стріли. До спорядження мисливців узимку додалися лижі. Люди доби мезоліту користувалися також човнами. Дослідники вважають, що саме за тих часів було приручено собаку – незамінного помічника під час полювання.

Лісові мисливці мешкали в північній частині України. На півдні життя людей трохи відрізнялося, що зумовлено поширенням інших тварин і рослин. Важливу роль відігравало збиральництво, а також

 1. Роздивіться ілюстрацію. Які знання з історії використав художник, працюючи над картиною – реконструкцією доби мезоліту? 2. Чому винайдення лука та стріл, човна, лиж зумовлено змінами клімату?

рибальство. Уздовж Дніпра, поблизу порогів, природа була настільки багатою, що люди могли там жити постійно. У Криму, як засвідчують археологічні знахідки, люди залюбки обживали печери й гроти.

Мисливці на оленів. Художня реконструкція З. Буріана.

3. Коли, де і як виникло землеробство та скотарство?

Прагнучи мати надійніший і більш передбачуваний, аніж полювання та збирання диких ягід чи грибів, спосіб добування харчів, люди спробували самі вирощувати потрібні їм рослини, розводити й відгодувати тварин. Вони помітили, що зерно, кинуте в землю, проростає. Із рослини, що виросла, можна збирати такі самі зерна. Люди навчилися обробляти землю так, щоб вона ставала придатною для посіву рослин. Про те, у якому напрямку розвивалося збиральництво, свідчать численні роги та кістяні *мотики* – знаряддя для розпушування ґрунту та викопування корінців, *жнивні ножі* (прообраз майбутніх серпів), призначені для зрізання колосків і пагонів, і *терки*, які застосовували, щоб перетирати зерна та плоди тощо. Так зі збираль-

ництва близько 11–9 тисяч років тому в землях Південно-Західної Азії виникло **землеробство**, або **рільництво**. Появу свійської худоби (кози й вівці) пов'язують із Південно-Західною Азією близько 9 тисяч років тому. Так виникло **скотарство**.

Доба нового кам'яного віку в Західній Азії тривала від 9 до 6 тис. до н. е., а в Європі дещо пізніше.

Нові форми господарювання – землеробство і скотарство – виникли в останній період кам'яного віку, який називають **неолітом**.

Скотарі, постійно пересуваючись разом із худобою на нові землі в пошуках пасовиськ, зажили **кочовим життям**. Ті ж землероби та скотарі, які тривалий час жили на одному місці, – **осілим**. Скотарі надали перевагу овальним та круглим житлам, а землероби – чотирикутним будівлям, до яких можна було прибудувати господарські приміщення.

4. Що таке ремесло?

За неоліту в житті людей сталися й інші важливі зміни: люди навчилися *свердлити й шліфувати* камінь і деревину, з глини *робити посуд, прясти й ткати, шити одяг з тканин*.

Виняткове значення мало винайдення глиняного посуду. Дослідники припускають, що виготовлення глиняного посуду, або гончарство, винайшли, обмазуючи глиною плетені посудини. Згодом навчилися складати горщики з глиняних валиків і випалювати їх у спеціальних печах. Посуд ставав міцним і довго служив. У ньому можна було не тільки зберігати зерно, а й готувати страви. Із винайденням гончарного круга – дерев'яного верстата з кругом, що обертається, посуд набув правильної округлої форми. Готові вироби прикрашали мальованим або прокресленим орнаментом. Виготовлення зручного та гарного посуду потребувало неабиякої вправності й забирало багато часу. Тож майстер цілком присвячував себе гончарству, обмінюючи виготовлені ним речі на харчі й заробляючи цим умінням на життя.

 Чому мисливство та збиральництво називають привласнювальними формами господарювання, а землеробство та скотарство – відтворювальними?

1

2

3

1. Прообраз мотики – палиця із сучком.

Згодом мотика стала комбінованим знаряддям праці. До дерев'яної палиці приєднували робочу частину – з рогу чи кістки. Упродовж тисячоліть мотика лишалася основним знаряддям для оброблення землі. На зміну ручній мотиці прийшло рало, яке тягнули воли чи коні (у Європі відоме з бронзової доби).

2. Зернотерка.

3. Реконструкція мотики з робочою частиною, виготовленою з каменя.

Виготовлення посуду з глиняних валиків.

Сучасна реконструкція приладу для свердління.

1. Роздивіться ілюстрації. Які горщики досконаліші за формою, які було робити легше й швидше? 2. Чому тільки з винайденням гончарного круга стало можливим виготовляти тонкостінні, високі глечики, великі посудини? 3. Яке застосування мали вироби гончарів у тогочасному господарстві?

Горщики, виліплені руками та зроблені на гончарному крузі.

Копіткою працювало й виготовлення тканин. На дерев'яну раму вертикально натягували рівний ряд пряжі (ниток). Щоб нитки не сплутувалися, до їхніх кінців знизу прив'язували камінчики. Через ряд упоперек пропускали інші нитки – так ткали перші тканини.

1

2

1. Прядіння – виготовлення пряжі (ниток), із яких роблять тканину на ткацькому верстаті або за допомогою в'язання.
2. Сучасна реконструкція давнього ткацького верстата.

З умів зароджувалися **ремесла** – гончарство та ткацтво. Ремесло – ще одна, окрім землеробства й скотарства, галузь відтворювальної діяльності. До давніх ремесел належать також ливарна справа та ковальство. Їхній розвиток пов'язаний з відкриттям людиною властивостей металів, з яких виготовляли знаряддя праці.

Ремесло – діяльність, що полягала у виготовленні знарядь праці та побутових предметів, одягу для обміну або продажу.

Як ви думаєте, чому гончарство, ливарна справа, ковальство було здебільшого справою чоловіків, а прядіння, ткацтво, в'язання – жінок?

Першим металом, який люди навчилися обробляти, стала **мідь**. Спочатку вироби з неї виковували, а згодом навчилися виплавляти з руди. Уперше мідь використали мешканці Західної Азії. Відкриття міді й бронзи – сплаву міді та олова – означало завершення **кам'яного віку** й початок **віку металів**. Тривалий час люди користувалися і кам'яними, і металевими знаряддями. Тому цю перехідну добу називають енеолітом – мідно-кам'яним віком.

Поступово люди дізналися й про властивості **заліза**. У Західній Азії знайдено вироби з метеоритного заліза, яке тогочасні люди вважали «подарунком небес» і носили як прикраси. Залізо навчились обробляти в 2–1 тис. до н. е., коли з нього стали виготовляти знаряддя праці й зброю.

1. Мідний самородок (Волинь).

2. Мідна сокира-молот доби енеоліту (Тернопільщина).

Поміркуйте, які переваги мали металеві знаряддя праці порівняно з кам'яними.

Ті громади, які досягали успіхів у розвитку ремесла, здобували перевагу над іншими. Вони обмінювали вироби ремісників (посуд, знаряддя праці тощо) на продукти харчування. Так виник обмін виробами та перші «гроші». Спочатку як гроші використовували худобу, бронзові мечі, мушлі, намиста з кварцу, посуд, кам'яні сокири, шматки солі. Потреба в спеціальних місцях для обміну виробами та розвиток ремесла спричинили появу нових поселень – майбутніх міст.

Оцініть себе

1. Що визначало спосіб життя та заняття пралюдей і перших людей за палеоліту? З чим це було пов'язано?
2. Яких часів сягає виникнення землеробства, скотарства, ремесла? Які території були осередками виникнення землеробства та скотарства?
3. Узагальніть зміни в житті людини, що сталися за доби мезоліту та неоліту.
4. Витлумачте поняття: *землеробство, скотарство, ремесло, мотика, гончарний круг, ткацький верстат, кочовики, осілість*.

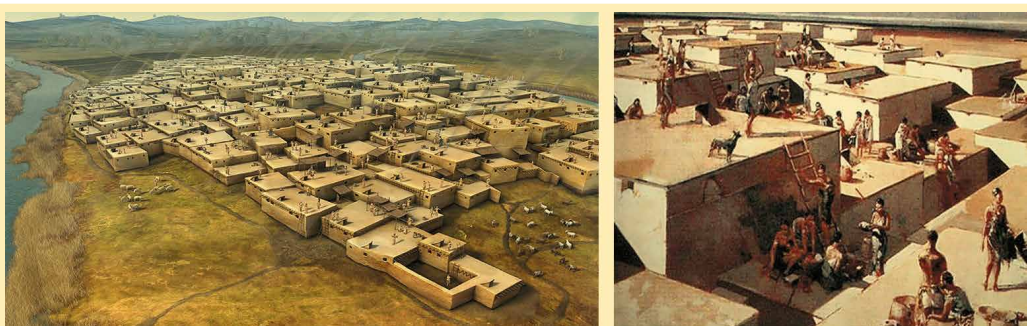

Виникнення відтворювального господарства вважають найважливішим досягненням в історії людства, що визначило його майбутнє. Доведіть це на прикладі сучасного транспорту та засобів зв'язку. Уявіть, як жили б люди, якби не навчилися обробляти землю та розводити худобу. Які загрози для людства приховували в собі нові форми господарювання?

§ 6. СУСПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

- Роздивіться реконструкцію Чатал-Гююка – одного з найбільших серед перших міст. На які особливості забудови міста ви звернули увагу?
- Поділіться припущеннями, які буденні справи визначали життя його мешканців.
- Поміркуйте, що вплинуло на виникнення та забудову перших міст.

Реконструкція Чатал-Гююка та його кварталів.

1. Яким було первісне суспільство?

Із появою людини сучасного типу відбулося становлення людського суспільства. Полювати на великих тварин одній людині, озброєній досить простими знаряддями, було важко. Тому, припускають учені, жили перші люди громадами з 25–40 осіб, що склалися з родичів, представників 5–7 сімей, які разом працювали та мали спільне майно. Дослідники називають такі колективи **родовими общинами**.

Рід – кілька великих споріднених сімей, об'єднаних у родову общину.

Якими були правила, що регулювали життя общини, вчені можуть лише припускати. Чоловікам належало полювати та рибалити, жінкам – підтримувати домашнє господарство, наглядати за дітьми, вогнищем, житлом, збирати їстівні рослини.

Керували общинами досвідчені члени роду – **старійшини**. Вони вирішували, як провести полювання та поділити здобич, пильнували, щоб ніхто не порушував ustalених правил.

Нові умови життя, пов'язані з виникненням землеробства та скотарства, а саме: осілість, обробіток землі, вирощування худоби – поступово змінювали спосіб життя людей. Територію, що належала родові, ділили на дві частини: одну складали оброблювані ділянки, другу – угіддя, де випасали худобу, ловили рибу, полювали, збирали плоди, заготовляли сировину для будівництва та виготовлення знарядь праці тощо.

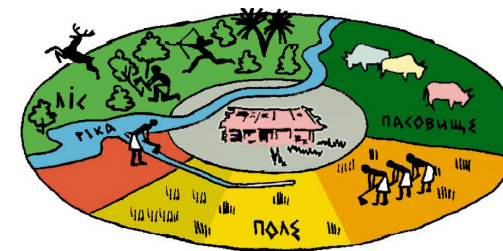
Саме рід визначав обсяг господарських робіт – розчищення ділянок від лісу, освоєння нових земель тощо. Обробіток землі, вирощування врожаю були під силу окремій сім'ї. Їй належав і зібраний врожай. Так, у межах общини та роду дедалі більшої ваги набувала сім'я. Поступово об'єднувальною основою колективу, окрім кровної спорідненості, стає й територіальне сусідство. Незабаром на зміну колективу кровних родичів приходять **сусідська община**.

У сусідській общині роль окремої сім'ї ще більше зростає. Саме за тих часів сім'ї стали вести окремі господарства й мешкати окремо та самотійно.

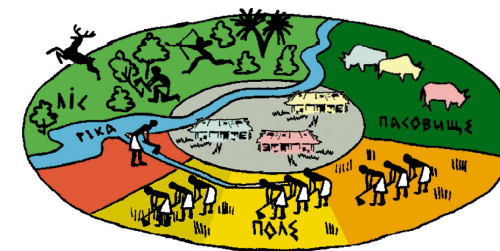
В умовах відтворювального господарства, винайдення способу оброблення металів, удосконалення знарядь праці з'явилися можливості не тільки для врізноманітнення харчів, а й для отримання їхнього надлишку – додаткового продукту. Унаслідок цього відбувається розшарування населення: з'являються заможні й бідні члени общини, тобто виникає майнова **нерівність**. Поступово слабшими ставали родинні зв'язки. Натомість общини охоче приймали до свого складу чужинців – умілих ремісників або вправних воїнів.

1. Роздивіться схему та поміркуйте, як змінилася орна ділянка в сусідській общині порівняно з родовою? 2. У родовій общині угіддя для випасання худоби були спільними. Чи змінився такий стан речей за сусідської общини? 3. На які ще відмінності ви звернули увагу?

Сусідська община.

Родова община.

2. Як була організована влада за первісних часів?

Розвиток землеробства, скотарства та ремесла зумовив обмін продуктами й виробами між общинами. Громади почали боротися за землі, пасовиська, поклади корисних копалин. Це призводило до збройних сутичок: перемагали ті, хто мав кращих воїнів. Під час конфлікту загони озброєних членів общини очолював **вождь** – людина, яка могла згуртувати людей для захисту інтересів общини, мала авторитет, що давав змогу керувати боєм.

У мирний час життям спільноти керували **збори членів общини (народні збори)** та **рада старійшин**. Саме збори, які склалися з чоловіків-воїнів, обирали вождя. Рада старійшин продовжувала відігравати роль охоронця родових звичаїв і керувала життям общини. Старійшини скликали народні збори з приводу важливих

Об'єднання багатьох племен називають **союзом племен**.

подій (війни, переселення, установлення правових та культових норм). Із вождів та старійшин різних общин формувалася знать – прошарок родової верхівки, представники якої прагнули закріпити своє становище, спираючись на релігійні уявлення. Старійшини, які керували обміном і нагромадженням запасів, отримували додаткову винагороду у вигляді додаткових земельних наділів та продуктів. Для обробітку цих наділів їм дозволяли використовувати працю військовополонених і збіднілих членів общини. Так нерівність між членами общин поглиблювалася.

Зі споріднених общин складалося потужніше об'єднання. За спільністю мови, території та способу життя виникали **плем'я**. Плем'я мало свій центр, де зосереджувалося ремісницьке виробництво, відбувався обмін продуктами та виробами, зберігалися запаси продовольства.

Такий центр поступово перетворювався на укріплене поселення – *городище*, згодом – *місто*. Тут проводили збори, збиралася рада старійшин, перебував вождь.

1. Поміркуйте: хто з'явився раніше – багаті чи знатні люди? 2. Чому вчені переконані, що нерівність властива будь-якій людській спільноті? 3. Як сусідська община посприяла виникненню перших держав?

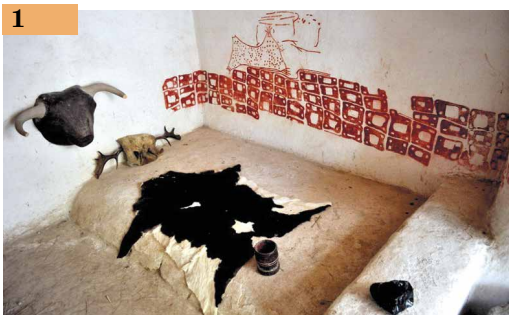
3. Якими були перші міста?

Ви вже знаєте, що найбільшим із перших міст був **Чатал-Гуюк**, розташований на території сучасної Туреччини. Датою його заснування вважають кінець 7 тис. до н. е. Мешканці цього поселення вирощували більше десятка видів рослин (серед яких пшениця, ячмінь, горох), займалися також тваринництвом – розводили здебільшого овець. У житлах робили лежачки та лавки з глини. Знали в Чатал-Гуюку й кераміку.

Кераміка – виготовлення гончарних виробів із глини.

Вулиць у місті не було. У будинки потрапляли крізь отвір у плоскому даху, а на дах – знадвору по драбині. Місто не мало оборонних споруд: захистом слугував суцільний мур, який утворював зовнішні стіни.

Сконцентрованість археологічних знахідок на Сході свідчить, що саме там найраніше сформувався прошарок родової знаті, зацікавленої в розбудові **держави**. Чатал-Гуюк та інші «неолітичні міста», розкопані археологами, дають підстави вважати, що їхні жителі майже досягли рівня **цивілізації**.

1. Реконструкція житла в Чатал-Гуюку.

2. Голови биків з Чатал-Гуюка в музеї в Анкарі.

Оцініть себе

1. Як було організовано людське суспільство за первісних часів?
2. Між ким поділено владні повноваження в первісному суспільстві?
3. Витлумачте поняття: *родова община, сусідська община, плем'я, вождь, рада старійшин, народні збори*.
4. Коли виникли найдавніші міста? Що сприяло їх появі? Де вони розташовані?

Що з матеріалу уроку вразило найбільше? Які відомості про первісне суспільство, владу за первісних часів, найдавніші міста засвідчені археологічними знахідками, а які ґрунтуються на припущеннях?

§ 7. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

- Роздивіться пам'ятки.
- Уявіть, що вам потрібно підготувати музейну експозицію. Розподіліть пам'ятки за призначенням. Свій вибір обґрунтуйте.
- Про які тогочасні винаходи свідчать зображені пам'ятки?
- Як, на вашу думку, можна витлумачити малюнки зростання колоса та зображення великої рогатої худоби на трипільському посуді?
- Поміркуйте, які зміни відбулися в релігійних уявленнях людей у зв'язку з переходом до землеробства та скотарства.

Керамічні вироби, знайдені під час археологічних розкопок поселень доби неоліту, які належать носіям трипільської культури.

1. Що таке археологічна культура?

Мисливці, які заселяли територію сучасної України, уже 8–6 тис. років тому перейняли нові види людської діяльності від мешканців Центральної Європи, які у свою чергу запозичили їх від переселенців із Південно-Західної Азії.

Давні племена час від часу змінювали територію свого проживання. Межі їх розселення та пересування визначають за археологічними знахідками, оскільки вихідці з різних куточків світу відрізнялися не тільки мовою та зовнішністю, а й способами виготовлення знарядь

Голівки фігурок людей, знайдених археологами в трипільських поселеннях.

праці, типами прикрас тощо. Багато відомостей отримують дослідники за виробами з глини, адже майстри в різних племенах мали свої улюблені форми посуду й надавали перевагу тим або іншим візерункам. Оскільки писемних джерел про ті часи не маємо, а назви давніх племен не збереглися, учені послуговуються умовними найменуваннями, користуючись поняттям **археологічна культура**.

Археологічна культура – речові залишки, знайдені під час розкопок, що належать до одного історичного часу й тієї самої території, яким притаманні спільні риси. Подібність форми та оздоблення посуду, типу прикрас, особливостей будівництва жител і рис поховального обряду свідчать про спорідненість цих племен. Назви археологічних культур зазвичай походять від назв місцевостей, де було вперше виявлено типову пам'ятку (черняхівська культура – від с. Черняхів); часом вони вказують на характерні ознаки археологічних знахідок (культура кулястих амфор, культура шнурової кераміки тощо), особливості поховань (зрубна культура).

Чому вчені не знають справжніх назв давніх народів?

2. Що відомо про господарство та побут трипільців?

Назви «трипільська культура» та «трипільці» умовні. Вони походять від назви с. Трипілля на Київщині, неподалік якого наприкінці 19 ст. археолог Вікентій Хвойка розкопав перші пам'ятки згаданої культури.

Трипільська культура проіснувала на землях Лісостепу України, від Дністра до Дніпра, майже півтори тисячі років – від 4 тисячоліття до середини 3 тисячоліття до н. е.

1

2

3

1. Реконструкції трипільських знарядь для обробки ґрунту.
2. Ткацький верстат.
3. Трипільська зернотерка.

Основою господарства трипільців було *перелогове землеробство*, що передбачало використання ділянок землі доти, доки не вичерпувалася їхня родючість. Трипільці сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували майже всі відомі в Україні й нині садово-городні культури. Землю обробляли дерев'яними мотиками з кам'яними чи кістяними наконечни-

ками. Застосовували тяглову силу волів. Урожаї збирали кістяними або кам'яними серпами. Зерно розтирали на борошно за допомогою кам'яних зернотерок. Розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней.

За картою з'ясуйте, на яких територіях була поширена трипільська культура.

Трипільці були гарними гончарями. Глиняний посуд обпалювали в спеціальних печах, а потім розмальовували чорною, коричневою, червоною, рідше білою барвами. В орнаменти трипільські гончарі вплітали символічні зображення фігур людей, тварин і птахів. З трипільцями пов'язують появу перших виробів з міді.

Про що свідчить той факт, що знання й уміння трипільців не загубилися із занепадом їхньої культури?

1. Роздивіться трипільський глиняний посуд та ілюстрацію-реконструкцію. Про розвиток яких галузей господарства свідчать знахідки? 2. Чому глиняний посуд слугує підставою для розрізнення давніх народів? 3. Як трипільці виготовляли посуд?

1

2

1. Трипільський глиняний посуд. 2. Робота трипільського гончаря. Картина з експозиції Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому.

3. Яким було трипільське суспільство?

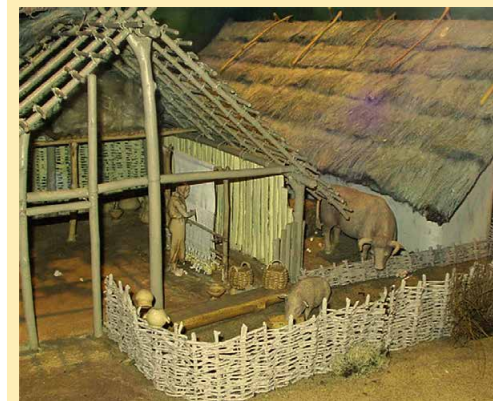
Високої майстерності носії трипільської культури досягли в будівництві житла. Мешкали трипільці в чотирикутних одно- чи двоповерхових будинках завдовжки до 25–27 м і завширшки 6–7 м, з кількома приміщеннями. Свої оселі будували так: у землю вкопували дубові стовпи, а між ними з хмизу викладали стіни, які обмазували глиною; зверху на стовпи спирали дво- або чотирисхилий, укритий соломкою або очеретом дах з отвором для диму. У кожній хаті була велика піч, а біля неї – лежанки з випаленої глини. Стіни й піч іноді розмальовували. Археологи знайшли численні глиняні модельки трипільських жител. Вони, а також залишки жител дали змогу вченим реконструювати зовнішній вигляд трипільських хат.

Трипільська людність жила сім'ями, що об'єднувалися в *общини*, а пізніше – у *племени*. Спершу поселення трипільців були невеликими. Розташовані здебільшого на узвишші поблизу річок, вони склалися з 30–40 глинобитних помешкань. Будинки розташовувалися колом, із загоном для худоби в центрі. Кількість жителів кожного такого поселення складала зазвичай 600–700 осіб. Згодом деякі поселення розрослися так, що кількість мешканців сягала в них до 10 тис. осіб. Такі поселення-гіганти називають *протомістами*. Концентричні кола, за якими розташовували трипільці свої будинки, утворювали щось подібне до вулиць.

Установлені на підставі археологічних розкопок факти свідчать про досить упорядковане громадське життя носіїв трипільської культури. Загальну кількість трипільців дослідники оцінюють приблизно в 1 млн осіб.

Хлібороби-трипільці своєрідно сприймали довколишній світ. Вони вірили в богів грому, сонця, вітру, дощу. Дослідники припускають, що поклонялися також богині родючості. Підставою для таких припущень є численні жіночі фігурки, які знаходять майже в кожному трипільському поселенні.

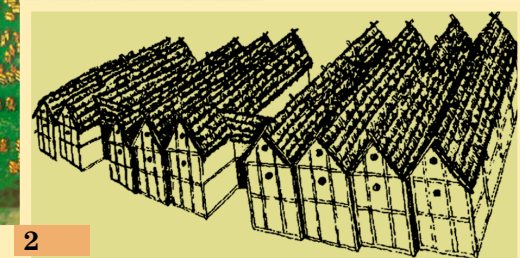
Проте хоч якого високого рівня сягнуло трипільське суспільство, поступово воно почало занепадати. Виснажені землі давали менші врожаї, а нових територій, придатних для землеробства, уже не було. Холоднішим та більш посушливим ставав клімат, що не сприяло землеробству. Тож урешті трипільці розчинилися серед інших народів.

Реконструкції трипільських будинків.

1

2

1. План-реконструкція трипільського поселення в селі Майданецьке на Черкащині.
2. Реконструкція житлових будинків у Майданецькому.

Внутрішній та зовнішні овали суцільної забудови на поселеннях-гігантах чергувалися з вулицями та кварталами всередині. У Майданецькому, зокрема, досліджено суцільну забудову так званої «житлової стіни» цих овалів, які робили трипільські поселення практично непроступними для непроханих гостей.

Трипільська культура не була єдиним осередком землеробства та скотарства на землях України. Оскільки умови Степу більш придатні для скотарства, саме воно становило основу господарства його мешканців. Знали мешканці Степу й землеробство. Щоправда, від степових культур залишилося менше свідчень.

Оцініть себе

1. Витлумачте поняття: *археологічна культура, трипільська культура*.
2. Коли та в межах якої археологічної доби на території України мешкали носії трипільської культури? Які території вони заселяли?
3. Чому трипільську культуру характеризують як найяскравішу хліборобську культуру на наших землях? Що свідчить про розвиток гончарного ремесла в трипільців?
4. Що відомо про суспільне та духовне життя трипільців?

Існує думка, що праці належить провідна роль у розвитку суспільства. Водночас в історії багато прикладів, коли «працелюбні» народи, як, приміром, трипільці, занепали. Як ви думаєте, чому? Чому трипільську культуру дослідники визначають як таку, що впритул наблизилася до виникнення цивілізації?

§ 8. ОСНОВНІ СТОЯНКИ ТА ПАМ'ЯТКИ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

1. Про що свідчать археологічні знахідки зі стоянки в Мізині на Чернігівщині?

На території України досліджено кількасот стоянок, віднесених до часів пізнього палеоліту. Найвідоміші з них розташовані в селах Мізині на Чернігівщині, Межиріччі на Черкащині, Добраничівці на Київщині. Знаюмо є і Кирилівська стоянка в Києві.

На правому березі Десни в с. **Мізині на Чернігівщині** було знайдено поселення давніх мисливців на мамонтів. Археологи дослідили рештки п'яти мисливських жител, місце оброблення каменю й кістки, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям, попелом, м'ясні ями, призначені для зберігання запасів м'яса протягом зими. У поселенні давніх мисливців було виявлено рештки більш як 100 мамонтів, а також кістки північних оленів, носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів, вовків, песців, зайців, росомах. З-поміж численних знарядь праці – крем'яні різці та скребки, ножі, вістря, проколки, вироби з кістки та рогу тощо. Але найбільшу цінність мають виявлені під час розкопок витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами, прикраси з бивнів мамонта й черепашок. А ще було знайдено декілька великих мамонтових кісток, розмальованих червоною вохрою. На думку дослідників, використовували їх під час свят як музичні інструменти. У поселенні, рештки якого знайдено в Мізині, люди жили 20 тис. років тому. Мешкало в ньому до 50 осіб.

Складіть план та перекажіть текст один одному.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться ілюстрацію. Використовуючи текст підручника, поміркуйте, що ще можна було б намалювати на картині-реконструкції. Свої пропозиції сформулюйте за поданим початком: «На картині можна було б намалювати...»

Мізинська стоянка. Картина І. Їжакевича.

2. Що відомо про Кирилівську стоянку в Києві?

Відкриття **Кирилівської стоянки** в 1893 р. стало справжньою сенсацією. Назва стоянки пов'язана з тогочасною назвою вулиці, де відбувалися розкопки. Найдавніший шар залягав на глибині понад 30 м – вік знайдених там пам'яток сягає 20 тис. років. Археологи виявили велику кількість кісток мамонта та волохатого носорога. За підрахунками дослідників, самих лише мамонтів було 67. Знайдено також кострища із залишками кісток мамонта. А ще дослідники відкопали близько 200 знарядь праці. Основним заняттям мешканців стоянки було полювання.

Модель трипільського храму.

Жили вони в наземних житлах, споруджених із жердин, вкритих шкірами. Зовні споруди укріплювали черепами та бивнями мамонтів.

1. Роздивіться картину. Кого та що зображено? 2. Що роблять зображені на картині люди? 3. Який епізод життя мешканців пізнього палеоліту зображено? 4. Які історичні знання втілює у картині художник?

Кирилівська стоянка. Картина І. Їжакевича.

Працюймо самостійно. Завдання 2. Скориставшись інформацією про Кирилівську стоянку, складіть розповідь про це поселення на основі картини І. Їжакевича.

На передньому плані картини... Трохи позаду... Ліворуч зображено... Житла на цій стоянці... З усього видно, що основним заняттям мешканців цієї стоянки було...

3. Що довідуємося з пам'яток трипільців про їхні заняття та спосіб життя?

Роздивіться ілюстрації. Із зображених пам'яток відберіть ті, що належать трипільській археологічній культурі.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Дайте відповіді на запитання.

1. Про які заняття свідчать відібрані вами трипільські пам'ятки?
2. Яке, на вашу думку, призначення цих речей?
3. Що повідомляють пам'ятки про спосіб життя та вірування трипільців?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Чому відкриття згаданих на уроці стоянок, а також трипільської культури сприйняли як сенсацію? Як ці відкриття змінили уявлення про життя за давнини?

Розділ 2

СТАРОДАВНІ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ
АЗІЇ ТА
АФРИКИ

Мворцями перших цивілізацій на Землі стали народи, які заселяли долини великих річок – Нілу, Євфрату, Тигру, Інду, Хуанхе. Ці території Північно-Східної Африки та Азії розташовані на схід та південний схід від Європи. Саме тому в розповідях про історію розвитку людства на цих землях послуговуються поняттям «Давній Схід».

Історія Давнього Сходу бере свій початок від виникнення наприкінці 4 тисячоліття до н. е. перших держав у нижній течії річок Євфрат та Тигр у Передній Азії (так називають західну частину Азії, що простягається на схід від Середземного моря). Майже одночасно виникає держава в долині річки Ніл у Північно-Східній Африці. Саме з теми, присвяченої давньоєгипетській цивілізації, розпочинається вивчення історії Давнього Сходу.

ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

§ 9. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Роздивіться ілюстрацію. Яке враження справляють на вас зображені споруди? Чи подобаються вони вам?
- Як, на вашу думку, мав відчувати себе єгиптянин, споглядаючи піраміду?

■ «Усе на світі боїться часу, але час боїться пірамід» – так здавна кажуть про гробниці, у яких ховали правителів Єгипту 5–4 тисячоліть тому. Вони й зараз височіють уздовж західного берега Нілу. Піраміди – символ могутності Єгипту, необмеженої влади його правителів.

Піраміди Хефрена та Хеопса (Каїр) – столиці сучасного Єгипту.

1. У чому особливість природних умов Єгипту і який вплив вони справляли на життя мешканців?

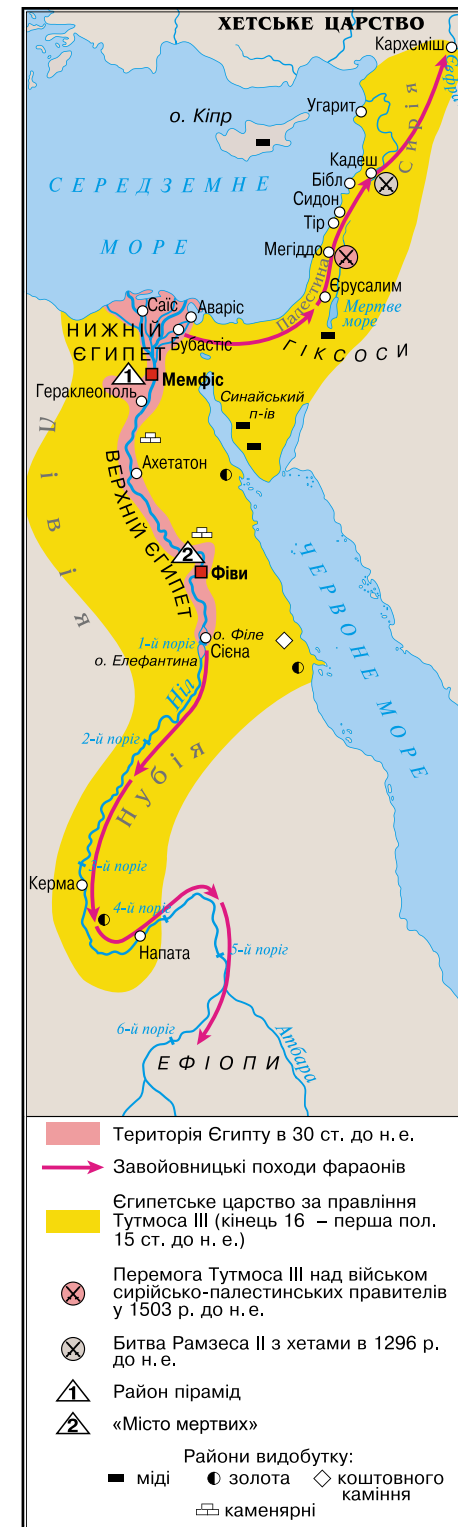
В Африці протікає одна з найдовших на Землі річок – Ніл. Впадаючи в Середземне море, Ніл поділяється на кілька рукавів. Болотяну місцевість тієї частини Нілу, яка своєю трикутною формою нагадувала літеру грецького алфавіту «Δ», греки згодом так і назвали – **дельта**. Після закінчення льодовикового періоду в Північній Африці встановився спекотний та посушливий клімат, і лише в нільській долині склалися сприятливі природні умови для проживання людей. У 5 тисячолітті до н. е. вони опанували землеробство. Навесні річки, які впадають у Ніл, несли до нього безліч решток рослин та гірських порід. У середині липня повинь досягла південних кордонів Єгипту. Рівень води в Нілі піднімався на 8–14 м. Від середини листопада вода поверталася в береги, а земля навколо вкривалася шаром мулу й ставала надзвичайно родючою.

Роздивіться карту. Покажіть на карті річку Ніл від першого порога до Середземного моря. Визначте місце розташування Давнього Єгипту.

Зверніть увагу, що, показуючи на карті та визначаючи місце розташування якоїсь держави, насамперед вказуємо та називаємо материки, океани або моря, річки, озера, гори, а іноді й сусідні країни. Отже, спершу визначаємо сторони світу та континент (материк), потім показуємо річку за течією – від витоків до гирла й при цьому зазначаємо: «Давній Єгипет розташований в північно-східній частині Африки в долині та дельті річки Ніл від першого порога до Середземного моря».

Селитися близько біля річки давні єгиптяни ще не наважувалися, оскільки

ки під час повені вода заливала поля та долину. Вони укріплювали береги, будували дамби, споруджували греблі, аби мул краще осідав на полях.

Спорудження зрошувальних систем спонукало різні племена, що прийшли в долину Нілу, до згуртування. Так виникали сусідські общини. Кілька громад утворювали **ном**. Згодом номи перетворилися на певну область (округ) із власною територією та своїм центром – обнесеним мурами поселенням, у якому мешкав правитель та було розташоване святилище місцевого божества. Таке поселення було також центром ремесла. На землях Єгипту було 42 номи.

1. Розкажіть за малюнком, якою була зрошувальна система єгиптян. 2. Обґрунтуйте або спростуйте слова грецького історика Діодора (1 ст. до н. е.), який твердив, що «Єгипет з усіх боків захищений самою природою».

Ніл та зрошувальна система. Реконструкція.

2. Коли та за яких обставин виникла давньоєгипетська держава? Як було організовано єгипетське суспільство?

Унаслідок боротьби між номами утворювалися великі об'єднання, які очолював правитель ному-переможця. Наприкінці 4 тисячоліття до н. е. в Єгипті існували два таких утворення – держави Верхній Єгипет (на півдні) і Нижній Єгипет (дельта Нілу). Близько 3000 р. до н. е. між Верхнім та Нижнім Єгиптом тривало протистояння. Боротьба закінчилася перемогою правителя Верхнього Єгипту.

Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки тисяч років тому виникла давньоєгипетська держава?

1. Чи зауважили ви, працюючи з картою, що Нижній Єгипет розташований над Верхнім? Поясніть, чому історики використовують такі назви. 2. Знайдіть на карті першу столицю давньоєгипетської держави та розкажіть про місце її розташування.

Об'єднану країну очолював цар, який був верховним суддею. Фараонами пізніше назвали єгипетських царів греки. Лише фараон ухвалював рішення розпочати війну, побудувати зрошувальну споруду чи палац тощо. Тільки він мав право командувати військом.

Коли фараон помирав, його піддані дбали про безсмертя душі свого володаря. Згідно з віруваннями давніх єгиптян душа людини може жити доти, доки в неї є куди повернутися, доки в неї є дім. Саме тому єгиптяни прагнули якнайдовше зберегти тіло небіжчика. Для знатних осіб будували гробниці. Гробницями фараонів були **піраміди**. З часом традиція споруджувати піраміди урвалася, а помірних фараонів стали ховати в гробницях у Долині царів.

Єгипетське суспільство порівнюють з пірамідою. Фараон, зрозуміло, був на її верхівці. До вищих щаблів суспільної піраміди належали **вельможі** (найбільш знатні й заможні люди). Посідаючи державні посади, вони допомагали фараону керувати державою. Таких посадовців називають **чиновниками**. Серед державних чиновників найвпливовішим був візир, який очолював державну адміністрацію. Досить впливовими були й жерці – служителі храмів.

Найбільша піраміда – піраміда Хеопса – заввишки 146,5 м.

Збудована близько 2560 р. до н. е. Для її будівництва використано 2 мільйони 300 тисяч блоків.

Нижче на щаблях суспільної піраміди розташовувалися місцеві чиновники: писарі, рахівники, контролери, а також скульптори, архітектори, художники й лікарі.

Більшість населення належала до землеробів та ремісників. З них стягували **податки** – обов'язкові платежі на користь держави. Податок передбачав визначену кількість зерна, худоби, різних продуктів і ремісничих виробів. Крім того, землероби й ремісники виконували **повинності** – усілякі роботи з будівництва та лагодження дамб, спорудження палаців, храмів та гробниць.

У Давньому Єгипті були також невольники – **раби**, яких можна було купити та продати, оскільки їх вважали власністю господаря. Рабів мали лише заможні представники верхівки.

За текстом документа розкажіть, як уявляєте працю єгиптян на будівництві піраміди. Чи сприяла така діяльність розвитку єгипетського господарства? Чи було доцільно споруджувати піраміди?

■ Геродот про будівництво піраміди Хеопса розповідав так: «...Хеопс примусив весь народ працювати на себе. Так, єгиптяни були зобов'язані перетягати до Нілу величезні кам'яні брили з кам'яних копалень в Аравійських горах (через річку каміння перевозили на кораблях), а іншим було наказано тягнути їх далі, до так званих Лівійських гір. Сто тисяч людей безперервно виконували цю роботу, змінюючись кожні три місяці. Десять років довелося змученому народові будувати дорогу, якою тягнули ці кам'яні брили, праця, на мою думку, не менш важка, ніж будувати піраміду... Спорудження самої піраміди тривало 20 років...».

Розв'яжіть хронологічну задачу. У 1922 р. внаслідок тривалих пошуків англійський археолог Говард Картер знайшов гробницю Тутанхамона. Обчисліть, скільки років пролежала в саркофазі мумія Тутанхамона, якщо 18-літній фараон помер 1342 р. до н. е. Коли народився цей давньоєгипетський правитель?

3. Що визначало господарське життя Єгипту?

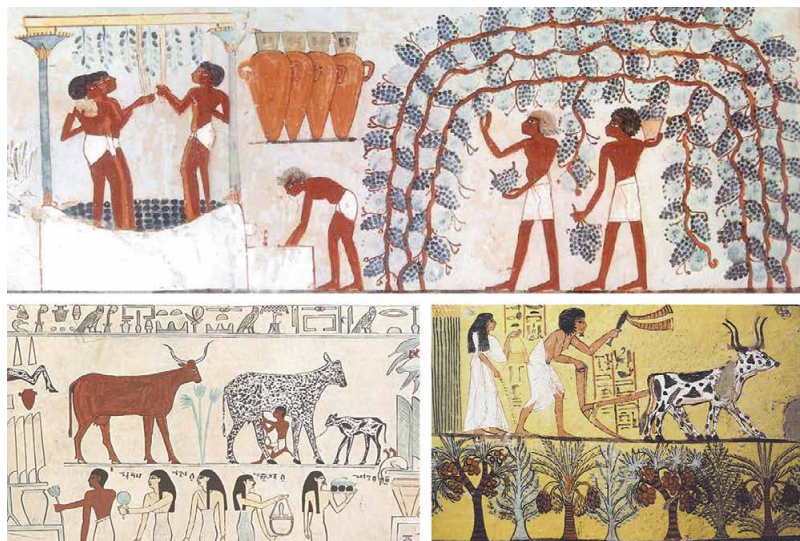
Життя єгиптян було пов'язане з Нілом та землеробством. Для зволоження віддалених від Нілу земель прокопували канали, а від них – рівчаки до полів. Ця тяжка робота була щорічною. Землеробство, що

ґрунтується на штучному зрошуванні, називають **зрошувальним**, або **іригаційним**. Єгиптяни докладали зусиль, щоб якнайдовше затримати воду на полях – тільки за цієї умови мул осідав на ґрунт, утворюючи родючий шар.

Роздивіться ілюстрації. Які сільськогосподарські заняття єгиптян на них відображено?

Розписи із зображенням занять давніх єгиптян.

Люди вирощували зернові культури, займалися тваринництвом. Єгипет славився садами й виноградниками. З-поміж зернових культур єгиптяни надавали перевагу ячменю. Крім нього, сіяли просо та пшеницю. Культивували також льон. З городніх рослин вирощували часник, огірки, цибулю. Техніка посіву була дуже простою: у вологий ґрунт кидали зерно, потім на поле виганяли худобу, щоб вона втоптала його в землю.

Давній Єгипет славився ремісниками: каменотесами, будівничими, різьбярями, ювелірами, мідниками, ковалями. Давні єгиптяни були також вправними столярами. З деревини будували кораблі, виготовляли меблі, предмети розкоші, які полірували, а іноді вкривали золотом і сріблом.

У Єгипті високого рівня досягло ткацтво. Найпоширенішою була льняна тканина. Часом її оздоблювали геометричним орнаментом, витканим з ниток червоного чи коричневого кольору. Майстерністю уславилися ювеліри. Коштовні прикраси в Давньому Єгипті виготовляли із золота, дорогоцінних каменів, срібла.

4. Що визначало спосіб життя та побут мешканців Єгипту?

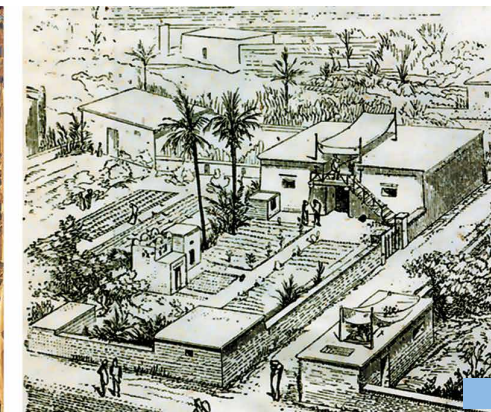
Ви вже знаєте, що в державі фараон був не тільки верховним правителем, а й головнокомандувачем, верховним суддею. Володар вів відповідний до становища й спосіб життя. Зранку після вмивання фараон одягався в царський одяг, приносив жертви. Упродовж дня проводив

прийоми, брав участь у судових засіданнях, прогулянках та розвагах. Правитель Єгипту ніколи не з'являвся з непокритою головою і навіть у сімейному колі носив перуку. Щоденна перука – кругла, з діадемою й підвісками, що спускалися на потилицю. Парадним головним убором була подвійна корона. Ще одна неодмінна деталь убрання фараона – накладна борода, заплетена косичкою. Основним елементом одягу була гофрована стегнова пов'язка. Її тримав широкий пояс. Фараони обов'язково носили намисто.

Знатні єгиптяни жили в глинобитних, але високих, зазвичай триповерхових, будинках з товстими стінами, садом, ставком або басейном. Свої помешкання вони вмеблювали ліжками, столами, кріслами, скринями, шафами. Харчувалися єгипетські вельможі м'ясом биків, стравами з качок, гусей і журавлів, різною рибою, виноградом, яблуками, динями, кавунами, плодами тропічних дерев (фініками, манго тощо). На свята чоловіки вдягали гофровану сукню, пояс із фартухом, велику перуку та розкішні прикраси. Заможні єгиптянки носили тонкі сорочки та гофровані сукні, браслети, діадеми, намиста. Взуття – сандалії – виготовляли зі шкіри і навіть із золота. І чоловіки, і жінки користувалися косметикою, зокрема підмальовували очі.

1

2

1. Фараон Тутанхамон з дружиною в саду. Рельєф на кришці скриньки. Середина 14 ст. до н. е.

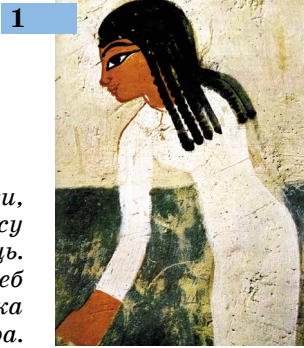
2. Будинок єгипетського вельможі. Реконструкція.

Єгипетському простоліду за житла правили хижі з плетеного папірису, обмазані мулом. Умеблювання було дуже скромним: циновки, крісла з папірису, рідше – скрині. На щодень прості єгиптяни носили настегнову пов'язку із широким поясом, у свята – пояс із вишивкою та недорогі прикраси. Жінки вдягали прямі сукні з льону на бретельках.

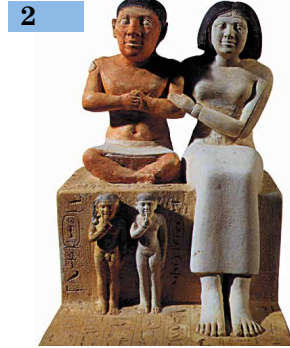
До семи років діти не вдягали одягу. Та наставав день, коли хлопчику давали пояс і пов'язку на стегна, а дівчинці – плаття. Цей день був важливою подією в житті дитини.

1. Роздивіться ілюстрацію на с. 48, на якій зображено одну з найвідоміших давньоєгипетських скульптур – єгиптянина Сенеба із сім'єю. Який висновок можна зробити про родинне життя давніх єгиптян? 2. Яку фізичну ваду мав Сенеб? Як ви гадаєте, як ставилися єгиптяни до таких людей?

1. Зображення жінки, яка збирає льон. З розпису єгипетських гробниць.
2. Єгиптянин Сенеб з родиною. Давньоєгипетська скульптура.

Оцініть себе

1. Коли виникла давньоєгипетська держава? Скільки тисяч років тому? Де був розташований Давній Єгипет?
2. Витлумачте поняття: *фараон, жерці, номи, єгипетські піраміди, вельможі, податки, раби*.
3. Як природні умови Давнього Єгипту впливали на життя його мешканців? Які галузі господарства були поширені в єгиптян?
4. Як виникла єдина давньоєгипетська держава? Чому фараони особисто керували будівництвом пірамід?
5. Порівняйте буденне життя й побут фараона, вельможі та простолюдина в Давньому Єгипті.

Що, на вашу думку, стало основною причиною виникнення держави в Давньому Єгипті? Яку роль у цьому відіграли природні умови та заняття її мешканців? Чому «батьком історії» Геродот називав Єгипет «дарунком Нілу»? Які відомості про буденне життя давніх єгиптян вразили найбільше? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

§ 10. МІФИ ТА РЕЛІГІЯ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

1. Яким богам поклонялися давні єгиптяни?

Міфи (з грецької *оловідь, переказ*) – розповіді, у яких утілено уявлення давніх людей про світ і його будову.

Єгиптяни вшановували божества, зображали в образах людини, тварини чи панів-людей, панів-тварин, які поєднували ті й ті риси. Обожнювали також явища природи, небесні тіла. Про життя богів, створення світу оповідають **міфи**. Так, в одному з міфів ідеться про **Озіріса** – володаря потойбічного світу.

Колись, дуже давно, вірили єгиптяни, країною правили боги. Озіріс був богом-царем, він навчив людей рільництва, виноградарства, осілого способу життя, співів, танців, музики, навчив також шанувати богів. Брат Озіріса, **Сет**, був утіленням зла, насильства та руйнувань. Сет заманив брата в пастку й убив його. Дружина Озіріса, **Ізіда**, знайшла тіло чоловіка й оживила його. Бог Озіріс воскрес, але не захотів лишатися на землі, а став правити в царстві мертвих та чинити суд. Посуху в травні–червні вони пов'язували зі смертю Озіріса. Коли ж

розливалися води Нілу, зеленіли поля та дерева, єгиптяни знали – ожив Озіріс. Владу над людьми Озіріс передав синові **Гору**. Бог Гор став покровителем влади фараона, він уособлював небо та світло. Зображували Гору з головою сокола.

Мумія – спеціально оброблене та замотане в полотно тіло небіжчика.

Допомагав Озірісу порядкувати в царстві мертвих бог Анубіс – його зображували з головою шакала. Анубіс охороняв могили та мумії, супроводжував душі померлих у підземний світ.

Особливою повагою користувався бог мудрості **Тот** – у нього голова птаха ібіса з довгим дзьобом. Це він навчив людей читати й писати – вважали давні єгиптяни.

Найшанованішим богом давніх єгиптян був бог сонця **Ра**. Інші його імена – **Амон** і **Амон-Ра**. Міфи розповідають, як щоранку Ра на золотому човні впливає із-за східних гір і рухається по небу на захід. Зображували бога Ра в людській подобі, здебільшого з головою сокола. На голові бога осяйно виблискує сонячний диск, який дарує світу тепло й світло. З появою Ра оживає природа, прокидаються люди та птахи. Але ось день хилиться до вечора, бо човен Амона-Ра спускається з небес: на західному краю неба запливає у ворота підземного царства.

Зробіть висновок про те, у що та в кого вірили давні єгиптяни. Які явища природи відображено в міфі про Озіріса та Сета? Чому давні єгиптяни найбільше вшановували Амона-Ра, Озіріса та Ізіду?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Роздивіться ілюстрації. Використовуючи текст, визначте богів, яких зображено, стисло схарактеризуйте кожного.

Давньоєгипетські релієфи із зображенням богів Єгипту.

2. Які уявлення про потойбічне життя втілено в міфах про «суд Озіріса»?

За давньоєгипетськими віруваннями, щоб отримати життя в царстві мертвих, людина повинна була мати тіло, аби в нього могла вселитися душа померлого. Тому єгиптяни прагнули якомога довше зберегти тіло покійника. Мумію, у якій має «жити двійник», клали в саркофаг. Гробницю, де стояв саркофаг, вважали будинком небіжчика.

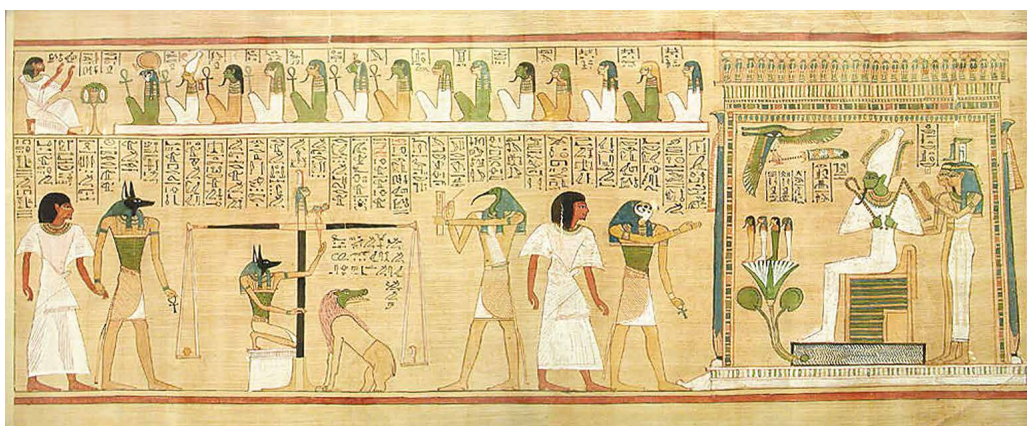
У давніх єгиптян виникла віра в те, що після смерті душа людини проходить перед володарем потойбічного світу Озірісом і звітує про своє земне життя. Бог мудрості Тот та богиня правосуддя Маат перевіряють правдивість слів небіжчика та зважують його серце, бо саме в серці, вважали єгиптяни, міститься розум людини. Якщо мертвий чинив погано, його кидають у пащу чудовиська. У нагороду за добрі вчинки та праведне життя людина потрапляє на *поля Іалу* – у край, де не треба важко працювати, бо там поля вже впорядковані каналами й дамбами, а земля сама родить усе потрібне.

Прочитайте слова промови з «Книги мертвих», з якими небіжчик звертався до богів під час «суду Озіріса», зробіть висновок про вчинки, що їх засуджували давні єгиптяни.

■ «Я не коїв зла людям. Я не піднімав руки на слабого. Я не був причиною хвороби. Я не був причиною сліз. Я не вбивав. Я не наказував убивати. Я нікому не завдавав страждань».

Чи втратили давньоєгипетські моральні настанови значення нині?

У потойбічному світі: «суд Озіріса». Малюнок із «Книги мертвих».

Працюймо самостійно. Завдання 2.

Роздивіться малюнок, дайте відповіді на запитання.

1. Де на малюнку зображено Озіріса? Що дає підстави для висновку, що він – цар потойбічного світу?
2. Яких богів ще зображено?
3. Яку роль у церемонії вони виконують?

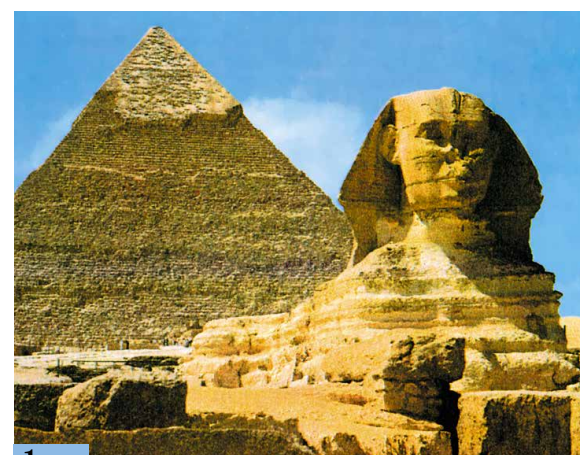

3. Яке місце у віруваннях єгиптян належало фараонові?

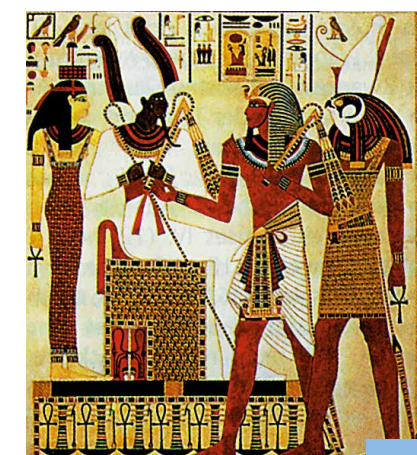
Єгиптяни вірили, що їхні царі були богами. Як утілення божественної сили, фараон благословляв усі важливі події. Так, перед початком розливу Нілу єгипетський володар кидав у воду папірус із «наказом» річці розпочати розлив. Саме фараон починав оранку, зрізав перший сніп. Божественну силу фараона уособлював **сфінкс** – статуя лева з головою фараона.

Роздивіться статую сфінкса. Висловіть припущення, чому божественну силу фараона уособлював саме сфінкс? Поміркуйте, чому в сучасних мовах слово «сфінкс» уживається в переносному значенні як «загадка», «загадкова людина».

1

2

1. Давньоєгипетський сфінкс.
2. Фараон та боги Єгипту. Давньоєгипетський розпис.

Працюймо самостійно. Завдання 3.

1. Роздивіться ілюстрацію 2. Визначте, кого з богів зображено на давньоєгипетському малюнку. 3. Як можна пояснити ілюстрацію? 4. Чи міг простолудин бути зображений поряд з богом?

Оцініть себе

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Чи пов'язана віра в потойбічне життя з повсякденням єгиптян? Свою думку доведіть. Поміркуйте, що мали на увазі давньоєгипетські жерці, коли казали: «Люблять боги слухняного, ненавидять – непокірного». Як цей вислів пов'язаний із «судом Озіріса»?

§ 11. ОСВІТА, НАУКОВІ ЗНАННЯ, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА ДАВНІХ ЄГИПТЯН

• Роздивіться давньоєгипетське письмо. Чи схоже воно на наше? Які відмінності впадають в око? • Як ви думаєте, чи легко було навчитися такого письма?

1. Які особливості давньоєгипетського письма? Як і чого навчали в давньоєгипетських школах?

Приклад різнокольорового ієрогліфічного письма єгиптян.

Єгиптяни мали власне письмо. Зрозуміло, що впродовж тисячолітньої історії єгипетської цивілізації воно змінювалося, удосконалюючись. Давньоєгипетське письмо було ієро-

Ієрогліфи – схематичні малюнки, що позначають слова й поняття та використовуються для письма.

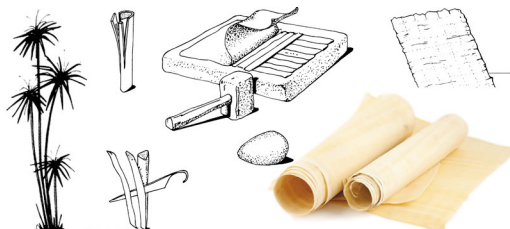
Папірус – це трав'яниста рослина, різновид очерету, що росла на берегах Нілу.

гліфічним: графічні знаки в ньому мали різне значення, позначаючи й окремі звуки, і їхні сполучення, і цілі слова.

Єгиптяни розміщували ієрогліфи горизонтальними рядками справа наліво чи вертикальними – зверху вниз. Матеріалом для письма був **папірус**. На ньому єгиптяни писали чорним та червоним чорнилом, використовуючи спеціальні палички-щіточки. Червоною фарбою позначали початки розділів та дати.

Як виготовляли папірусні сувої?

Стебла очерету нарізали смужками, які складали в декілька шарів навхрест, а потім пресували та висушували. Папірусні аркуші склеювали й скручували в згортки – робили сувої. Деякі з них мали довжину 40–50 м.

Усіх єгипетських хлопчиків незалежно від походження в 7–8 років приймали в школу при храмі. Навчання було платним: платили здебільшого харчами. Один з написів розповідає про бідного юнака, який «досяг ніг фараона завдяки своїй дощечці для письма». Завершивши освіту, що передбачала засвоєння ієрогліфів, опанування мистецтва письма й читання, а також арифметики, геометрії та географії, учні здобували звання «переписувача, що одержав дощечку». Це давало можливість обійняти адміністративну посаду.

Батьки приділяли хлопчикам і дівчаткам однакову увагу, хоча освіта не вважалася обов'язковою, особливо для дівчат. Утім іноді дівчатам усе-таки вдавалося її здобувати.

Перша в історії жінка-лікар, Песечет, практикувала в Мемфісі в 3 тисячолітті до н. е.

Чи всі єгиптяни мали змогу вчитися? Чому?

2. Що знали про світ і людину давні єгиптяни?

З давніх-давен єгиптяни вмели вимірювати час. Це було потрібно, щоб стежити за розливами Нілу. Повінь завжди починалася, коли в ясні липневі ночі край неба з'являлася зірка Сіріус. Єгиптяни першими винайшли годинник: сонячний і водяний.

Єгипетський рік становив 12 місяців, кожен з яких мав 30 днів. Поділявся місяць на три декади (по 10 днів). Добу становили 24 години: 12 нічних і 12 денних годин.

1

1. Сонячний годинник.

2. Давньоєгипетська лінійка.

2

Спорудження пірамід, храмів свідчить про неабиякі математичні знання давніх єгиптян. Точність розрахунків для будівництва пірамід і досі вражає. Адаже піраміди точно орієнтовані своїми кутами за сторонами світу. Особливо шанували єгиптяни геометрію. Знання геометрії ставало в пригоді для обчислення площ посіву та під час будівництва зрошувальних споруд.

Добрі знання мали єгиптяни і з медицини. Лікарі надавали допомогу при переломах, використовували бинти, накладали шви, а також робили досить складні хірургічні операції. Археологи знайшли такі хірургічні інструменти, як бронзові ножі-скальпелі, голки. Єгиптяни складали довідники-порадники лікарям, писали медичні праці. Помітними були досягнення в астрономії – науці про планети та зірки. Єгиптяни давали назви зіркам та сузір'ям, складали карти. Наприклад, сузір'я Великої Ведмедиці (Великий Віз) називали Ногою Біка. Єгиптяни вірили, що за зірками можна визначити долю людини.

Які знання потрібні були єгиптянам для: 1) обчислення періодів розливу Нілу й занять землеробством; 2) обчислення податків, розміру врожаїв; 3) будівництва пірамід, палаців, храмів; 4) виготовлення мумій?

1. У Єгипті побувало прислів'я: «Таємниця лікаря – це знання серцебиття». Як це прислів'я свідчить про рівень медичних знань? 2. Поміркуйте, чому найбільших успіхів єгиптяни досягли в медицині.

3. У чому своєрідність образотворчого мистецтва давніх єгиптян?

Давньоєгипетські митці першими почали створювати скульптурні портрети. Палаці, храми, гробниці прикрашали статуями фараонів, вельмож, полководців та верховних жерців. Унікальними є статуї ца-

ревича Рахотепа та його дружини. Проте в скульптурі увічнювали й простих людей.

Створюючи статуї, скульптори дотримувалися певних правил. Роздивившись уважно скульптурні зображення, ви помітите, що ноги людей щільно стулені, одна рука притиснута до грудей, друга – до колін. Погляди спрямовано вперед. Скульптурні зображення чоловіків покривали фарбою коричневого кольору, жінок – жовтого, а волосся фарбували в чорний колір.

Давньоєгипетський рельєф.
Близько 2000 р. до н. е.

Кого й що зображено на рельєфі? Знайдіть у тексті опис правил зображення людей у Давньому Єгипті й порівняйте з тим, що бачите на рельєфі.

Стіни храмів і гробниць сценами буденного життя (зокрема, людей, зайнятих землеробськими роботами) чи війн. Персонажами могли бути хлібороби, пастухи, ремісники. Художники дуже точно відтворювали тварин, рослини та предмети.

Людей зображували молодими, красивими й повними сил. На статуї вирізьблювали ім'я й посаду, яку людина займала за життя.

Стіни гробниць прикрашали розписами й розфарбованими рельєфами – об'ємними зображеннями на площині. Фігури людей вирізьблювали або малювали за певними правилами: верхня частина тіла – плечі, руки – виглядала так, ніби ми дивимося на зображеного спереду, а ноги – ніби ми дивимося збоку. Голова теж повернена до нас боком, але око намальоване так, немов ми дивимося людині прямо в обличчя. Фігури фараонів завжди були більшими за інші, чоловічі тіла малювали темнішими фарбами, а жіночі – світлішими.

Єгипетські художники оздоблювали стіни храмів і гробниць сценами буденного життя (зокрема, людей, зайнятих землеробськими роботами) чи війн. Персонажами могли бути хлібороби, пастухи, ремісники. Художники дуже точно відтворювали тварин, рослини та предмети.

Чому статуям у гробницях надавали портретної схожості з померлими? Яких правил мали дотримуватися єгипетські скульптори та художники? Поміркуйте, чому чоловіка зображено темнішими барвами, а жінку – світлішими.

Царевич Рахотеп і його дружина Нофрет. Близько 2700 р. до н. е.

Коліна – кругла вертикальна опора в будівлі.

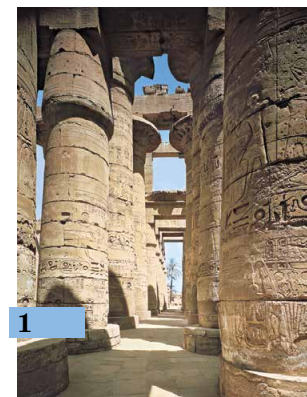

4. Чим вражає давньоєгипетська архітектура?

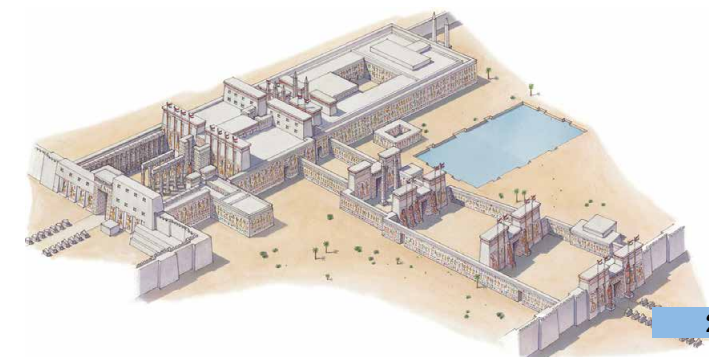
Давні єгиптяни першими почали застосовувати камінь для будівництва палаців та храмів. Вони також перші навчилися будувати споруди з колонами.

До нашого часу збереглися залишки храмів Амона-Ра в Карнаку та Луксорі (Фіви). Їх споруджували протягом багатьох століть. Це складний комплекс просторих кімнат, алей-переходів, колон і **обелісків**. Великий зал з колонами в Карнакському храмі довжиною 102 м та шириною 53 м, зі 134 колонами заввишки 15 м та 21 м. Величні колони, що підтримували покрівлю даху храмів, оздоблювали написами та малюнками. Верхня частина колон мала вигляд квітки папірису або пальми тощо.

Обеліск – архітектурна форма, уперше створена в Єгипті. Вона символізувала сонячні промені.

1

2

1. Великий зал з колонами у храмі Амона-Ра в Карнаку.
2. Храмівий комплекс у Карнаку. Реконструкція.

Видатною пам'яткою давньоєгипетської архітектури є також храм фараона Рамзеса II в Абу-Сімбелі в Північній Нубії. Та найбільше вражають піраміди. Ви вже знаєте, що найвідомішою, найбільшою є піраміда Хеопса, яку вважають першим із семи чудес світу давнини.

Роздивіться фотографії. Як ви думаєте, навіщо спорудили ці гігантські статуї фараона? Яку ідею вони втілювали?

20-метрові статуї Рамзеса II перед входом до печерного храму фараона в Абу-Сімбелі.

Оцініть себе

1. Яким було давньоєгипетське письмо?
2. Що дізналися про освіту єгиптян? Які знання були вкрай потрібні єгиптянам у повсякденному житті?
3. Які архітектурні споруди будували в Давньому Єгипті? Які особливості давньоєгипетського мистецтва?
4. Витлумачте поняття: *ієрогліф, папірус, колона, обеліск.*

Побуває думка, що піраміди споруджено за вказівками представників позаземних цивілізацій. Прокоментуйте такі припущення. Чим вони зумовлені? Що мали знати єгиптяни, аби споруджувати піраміди та храми?

ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

§ 12. найдавніші держави дворіччя

- Роздивіться зображення. Про що свідчить факт запису законів Давньої Вавилонії?
- Навіщо цар наказав викарбувати закони на камені? Чому царя й бога зображено поряд і чому бог сидить, а цар стоїть?
- Як ви прокоментуєте одне з перших речень, викарбуваних на стовпі: «Для того щоб сильний не ображав слабого, щоб була справедливість і до сироти, і до вдовиці, щоб був суд у країні, щоб ухвалювалися справедливі вирокі, я викарбував...»?

1. Як природа Давнього Дворіччя вплинула на заняття його мешканців?

У Південно-Західній Азії протікають річки Тигр та Євфрат. Країну, розташовану в середній та нижній течії між цих річок, давньогрецькі географи називали **Межиріччям** (грецькою – Месопотамія). Усе Межиріччя за природними умовами поділялося на дві частини: Верхнє та Нижнє (Дворіччя). Якщо Верхнє Межиріччя – це пагорби й степи, то **Дворіччя** – рівнина, утворена наносами мулу Тигру та Євфрату. Палюче сонце перетворювало зволожений шар землі на глиняну кірку вже за декілька кроків від річки. Справжнім лихом для мешканців були бурхливі повені, унаслідок яких утворювалися озера й болота. Тож, аби вирощувати хліб, люди мусили навчитися відводити воду, коли був її надлишок, та зрошувати лани під час спеки.

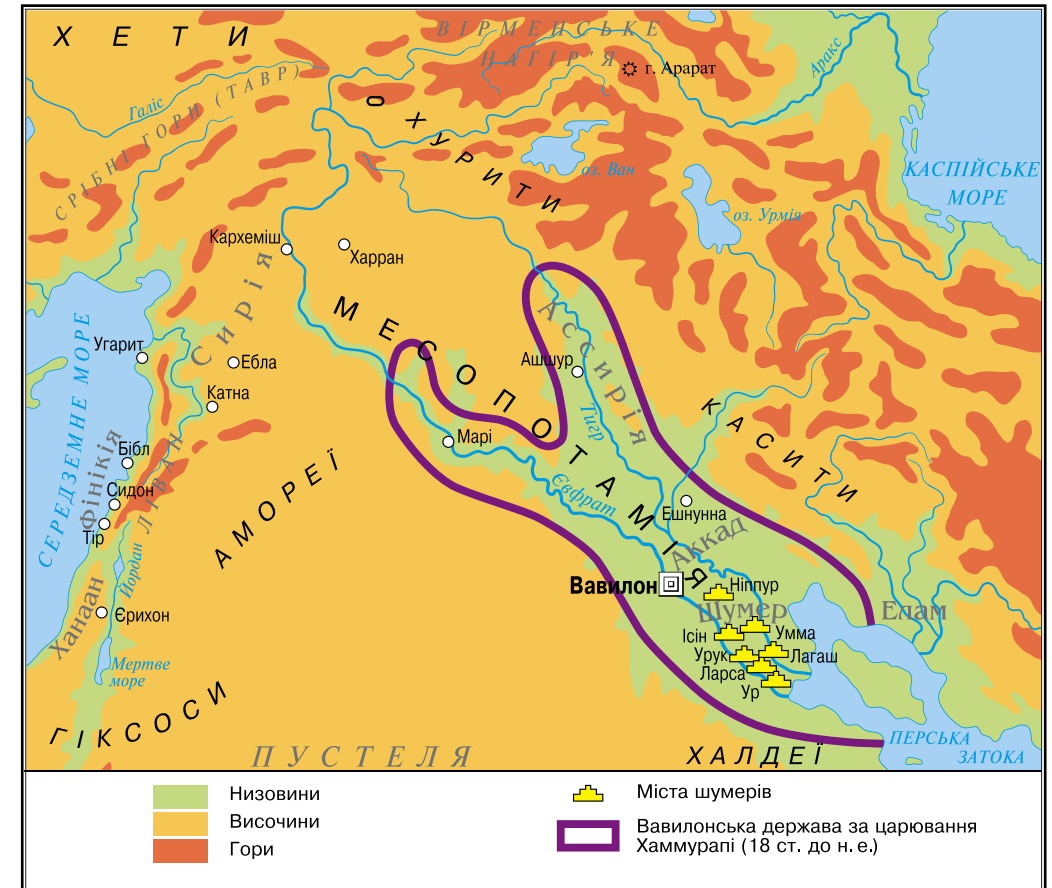
Крім зернових культур, жителі Дворіччя вирощували фінікові пальми. З їхніх плодів виготовляли хліб, вино, оцет, а з деревини та листя – різноманітні плетені вироби. Кісточку фініків використовували як паливо та корм для худоби.

Чорний стовп з базальту з текстом законів царя Хаммурапі було знайдено в Сузах.

У верхній частині зображено Хаммурапі перед богом Сонця та справедливості Шамашем. 18 ст. до н. е.

Надра Дворіччя були багаті на поклади руд різних металів та родовища срібла. З високоякісної глини виготовляли різноманітний посуд та цеглу. Жителі Дворіччя вірили, що саме з глини боги створили людину.

1. Покажіть на карті річки Тигр та Євфрат. 2. У якій частині Азії протікають ці річки? 3. Визначте місце розташування Давнього Дворіччя. 4. Як із Дворіччя можна було потрапити до Єгипту? Які країни довелося б перетнути?

1. Що спільного та відмінного в природних умовах Дворіччя та Єгипту? 2. Як давні єгиптяни зрошували свої землі? 3. Чи такою самою була зрошувальна система у Дворіччі?

2. Хто такі шумери?

Найдавніших мешканців Дворіччя називають **шумерами**, а територію, яку вони заселяли, – Шумером. Їхні поселення відомі від 4 тисячоліття до н. е. Уся територія Шумеру була втричі менша за Єгипет. Громаду тут очолював верховний правитель-жрець, який прагнув одночасно бути й військовим вождем. Тому шумерський храм – то не лише центр поселення, а й центр формування держави. При храмах

зберігалися запаси продовольства на випадок неврожаю або стихійного лиха. Своїм головним богам шумери будували храми у вигляді багатоярусних східчастих споруд – **зигуратів**.

*Зигурат з Ура.
Сучасний вигляд.*

На верхівці зигурата був розташований храм бога Місяця Нанни, покровителя Ура.

*Шумери, що моляться.
Храм Абу в Ешнунні.
2800–2600 рр. до н. е.*

Багатства Шумеру приваблювали сусідів. Тому від 3 тисячоліття до н. е. свої поселення, розташовані здебільшого на пагорбах, шумери почали обносити мурами. Кожне місто, у якому мешкало до 40–50 тис. жителів, мало свої органи управління й нікому не підкорялося. Так постали перші **міста-держави**. Міста об'єднувалися у військові союзи. Найдавнішим містом у Шумері вважають місто Ерідуду. Неповдалік нього розташовувалося місто Ур. Були ще міста Ларса, Лагаш, Урук і Ніппур.

Одним з найвизначніших винаходів шумерів є писемність, яку запозичили інші народи Західної Азії, пристосувавши до своїх мов. Писали шумери загостреною паличкою по сирій глині знаками, схожими на клинки. Так виникло клиновидне письмо, або **клинопис**.

У шумерів існували школи («будинки табличок»), де учні навчалися письма, лічби, читання, астрономії, географії, музики та співів, медицини та релігійних ритуалів. Шумери знали чотири математичні дії, уміли знаходити квадратний та кубічний корені, обчислювати площу, винайшли систему дробів. Вони встановили, що рік складається з 365 днів, і поділили його на 12 місяців. Мали єдину систему мір і ваги. Вважають, що шумери винайшли колесо та гончарний круг, першими навчилися виплавляти бронзу.

1

1. Шумерська глиняна табличка. 2. Шумерська школа. Художня реконструкція.

• Що повинен був знати художник, щоб створити таку реконструкцію шумерської школи?

2

3. Як Вавилон став столицею могутнього царства? Чим уславися цар Хаммурапі?

На початку 2 тисячоліття до н. е. Месопотамію захопили кочові племена скотарів. Вони створили державу зі столицею у Вавилоні. Назва міста в перекладі означає «ворота бога». Розквіт Вавилону пов'язують з правлінням царя **Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.)**. Хаммурапі підкорив собі все Нижнє й частину Верхнього Межиріччя.

Цар недремно стежив за господарським життям та збиранням податків. Відомо про його листування із чиновниками: Хаммурапі заглиблювався в найрізноманітніші справи, часом навіть такі, які стосувалися простих людей. Опікувався будівництвом храмів. Своїм іменем назвав два зрошувальних канали, побудовані за його правління: «**Хаммурапі – достаток**» і «**Хаммурапі – багатство народу**». Землеробство лишалося найважливішим заняттям мешканців, зерно продавали в сусідні країни. Вавилон був найбільшим торговельним центром Межиріччя.

Проте увічнив своє ім'я Хаммурапі тим, що уклав перший відомий в історії збірник **законів**. 282 статті законів збереглися до нашого часу. За законами Хаммурапі все населення Вавилонської держави було поділено на три групи: повноправних громадян-власників; тих, хто отримував зарплату за працю та землю на умовах, що працювати-ме на державу (мушкенуми); а також рабів.

Закони – приписи, обов'язкові для виконання всіма людьми або певною групою, потрібні для того, щоб регулювати відносини в громаді, державі.

1. Знайдіть на карті на с. 57 місто Вавилон, визначте його місце розташування. На яку особливість розташування Вавилону ви звернули увагу? 2. Які території охоплювала Вавилонська держава за царя Хаммурапі?

На яке століття до нашої ери припадає правління царя Хаммурапі? Про кого з відомих вам фараонів Єгипту міг знати вавилонський володар?

Прочитайте фрагменти законів царя Хаммурапі й виконайте завдання.

■ «Якщо чоловік звинуватив іншого чоловіка у вбивстві, але не викрив його, то обвинувач мусить бути вбитий.

Якщо чоловік вкрав майно бога чи палацу, чоловік мусить бути вбитий, і той, хто крадене з його рук отримає, теж має бути вбитий.

Якщо чоловік стіну не свого будинку проломив, перед проломом цим його повинні вбити й закопати.

Якщо чоловік для роботи на своєму полі найняв працівника й дав йому зерно для посіву, а також волів і зв'язав договором про обробіток поля, то, якщо той працівник насіння та корм вкрав і в його руці вкрадене було виявлено, йому повинні відрубати руку.

Якщо син вдарив батька, йому слід відрубати руку».

• Чому закони Хаммурапі були такими жорстокими?

■ «Якщо чоловік не зміцнив греблю на своїй землі і вода прорвала греблю, затопивши поля сусідів, він має відшкодувати сусідам збитки. Якщо йому нема чим платити, слід продати все його майно та його самого, а отримане срібло хай сусіди розділять між собою.

Якщо чоловік має борг і продав за срібло чи віддав у боргове рабство чи свою дружину, чи сина, чи дочку, то вони повинні служити в домі їхнього покупця або позикодавця 3 роки, на четвертий рік їх мають відпустити на волю. Якщо раба чи рабiniu він віддав у боргове рабство, то їх може бути продано за срібло».

- Чому цар зацікавлений у збереженні дамб і дбає про добробут селян? Про який вид рабства дізналися із законів?

- «Якщо чоловік осліпив око синові іншого чоловіка, то має бути осліплений сам.

Якщо око мушкенуму він осліпив чи кістку мушкенуму зламав, він повинен віддати 1 міну срібла.

Якщо хтось осліпив око чи зламав кістку раба чоловіка, він повинен сплатити половину його ціни».

- Чому за той самий злочин передбачено різні покарання?

Оцініть себе

1. Де була розташована Давня Месопотамія? Які території охоплювала Вавилонська держава за царя Хаммурапі? У якому столітті жив цей цар?
2. Витлумачте поняття: *клинопис, зикурати, шумерські міста-держави, закон*.
3. Які природні умови сприяли розвитку господарства у Дворіччі, а які ускладнювали його? Хто такі шумери і якими були досягнення їхньої цивілізації?
4. Яким, за законами Хаммурапі, постає вавилонське суспільство?

Інтереси яких суспільних груп Вавилонії обстоювали закони Хаммурапі? Чи були ці закони справедливими? Чи змінилося уявлення про справедливість від часів Хаммурапі? Чому закони царя Хаммурапі вважають важливим досягненням людства, однією з ознак цивілізаційного розвитку?

§ 13. ФІНІКІЙСЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ. ІЗРАЇЛЬСЬКО-ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО

- Одним з найважливіших символів іудеїв є золотий семисвічник, опис та правила виготовлення якого, за Біблією, заповів Мойсею Бог на горі Синай. Звичай запалювати свічку біля вікна або біля дверей так, щоб її сяйво було видно здалеку, зберігається й нині. Поміркуйте, що уособлює цей звичай.

Римські вояки виносять трофей – золотий семисвічник. Рельєф кінця 1 ст.

Золотий семисвічник – один з основних культових предметів Єрусалимського храму – після завоювання Римом Ізраїлю.

1. Роздивіться на карті на с. 61 територію Східного Середземномор'я. У якій його частині розташовані Сирія та Давня Палестина? 2. Яку з країн – Фінікію чи Сирію – можна назвати приморською? 3. Назвіть сусідів країн Східного Середземномор'я. 4. Визначте місце розташування Давньої Палестини. Які ріки та озера є на її території?